

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

Львівський музей історії релігії та атеїзму в 1973-1990 роках: заснування і
діяльність

Магістерська робота

Студентка 6-го курсу: Могильна Наталія

Науковий керівник: Світлана Гуркіна

кандидат історичних наук

Львів 2020

План

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------|
| Вступ..... | 3-7 |
| Розділ I. Антирелігійна пропаганда та заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму..... | 8-49 |
| 1.1. Антирелігійна політика радянської влади в 1953-1990 рр. в СРСР та УРСР. | |
| 1.2. Атеїстичні музеї. | |
| 1.3. Історія заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму. | |
| Розділ II. Напрями діяльності..... | 50-79 |
| 2.1. Фондова діяльність. | |
| 2.2. Експозиційна діяльність. | |
| 2.3. Виставкова діяльність. | |
| Розділ III. Науково-освітня діяльність та книги відгуків..... | 80-113 |
| 3.1. Науково-освітня діяльність. | |
| 3.3. Відгуки відвідувачів. | |
| Висновки..... | 114-119 |
| Список джерел і літератури..... | 120-131 |
| Додатки..... | 132-143 |

Вступ

У Радянському Союзі, як в тоталітарній державі, вище партійне керівництво намагалося контролювати усі сфери життя громадян. Не оминула така політика й релігійну сферу. Влада зайняла ворожу позицію по відношенню до релігії, адже вважала її небезпечною.

Розгорнута в СРСР антирелігійна кампанія включала, як один з інструментів для досягнення поставлених цілей, й використання музеїв на противагу церкві. З їх допомогою вище партійне керівництво популяризувало атеїстичні ідеї на науковому рівні. Музеї, які були скеровані саме на пропаганду атеїстичних норм переважно в своїх назвах мали згадку слова «атеїзм» – музеї історії релігії та атеїзму.

Відкриття Львівського музею історії релігії та атеїзму нерозривно пов'язане з антирелігійною політикою влади. Працівники музею здійснювали значну антирелігійну та антицерковну пропаганду на території Львова та Львівської області, рідше поза її територією.

Актуальність обраної мною теми полягає в розкритті подій і діяльності, які пов'язані з обставинами відкриття та подальшою історією Львівського музею історії релігії та атеїзму. На сьогоднішній час діяльність Львівського музею історії релігії та атеїзму та інших атеїстичних музеїв на території Української РСР все ще є малодослідженою.

Об'єктом даного дослідження є музейне життя у Львові з атеїстичним спрямуванням роботи як частини антирелігійного напрямку в музейництві.

Предметом дослідження є становлення Львівського музею історії релігії та атеїзму та його діяльність (фондова, експозиційна, виставкова та наукова-освітня).

Мета магістерської роботи – на основі опрацьованих історичних джерел та літератури проаналізувати історію заснування та діяльність Львівського музею історії релігії та атеїзму в радянський період.

Завдання, які поставлені в даній роботі:

- проаналізувати антирелігійну політику Радянського Союзу в період діяльності на посту першого секретаря КП КПСР: М. Хрущова, Л. Брежнєва та М. Горбачова;
- висвітлити історію створення антирелігійних музеїв на території СРСР та УРСР;
- дослідити історію заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму;
- висвітлити фондову, експозиційну (первісну експозицію на 1973 р.), виставкову та науково-освітню діяльність музею;
- визначити та проаналізувати наявні книги відгуків та пропозицій Львівського музею історії релігії та атеїзму.

Хронологічні межі охоплюють період 1973-1990 рр. – це час заснування та діяльності атеїстичного музею у м. Львові. Де 1973 р. – це початок діяльності незалежного від Львівського історичного музею Львівського музею історії релігії та атеїзму. Проте в роботі внаслідок необхідності докладніше висвітлити історію заснування музею взято до уваги період відкриття перших великих атеїстичних музеїв (від 1928 р.), післявоєнний період атеїстичної діяльності в Львівському історичному музеї та післявоєнний період атеїстичної діяльності партійної верхівки в СРСР (від 1953 р.). А кінцевий 1990 р. – це рік, коли Львівський музей історії релігії та атеїзму за рішенням Львівського облвиконкому № 230 від 17 липня 1990 р. було перейменовано на Львівський музей історії релігії.

Географічні межі охоплюють територію СРСР та УРСР, а особливо м. Львов та Львівську область.

Методи дослідження використані в роботі – методи аналізу та синтезу джерел та подій. Окрім того, використано наступні методи: узагальнення, порівняльно-історичний, систематичний, контент аналіз, хронологічний та усна історія.

Джерельна база містить ряд не опублікованих документів з архіву Львівського музею історії релігії, а саме: документи про створення атеїстичного музею (накази, постанови, довідки, інформації та інші), звітну документацію за період з 1968 р. і до 1990 р., документи з показниками роботи (1977 р., 1981 р. та 1988 р.), тематико-експозиційні плани виставок, книг відгуків та пропозицій за 1977 р., 1978 р., 1980 р., 1981 р., 1982 р., 1983 р., 1985 р., 1986 р., 1987 р., 1988 р. та 1989 р.

Окрім того, в роботі використано авторські тематичні інтерв'ю з теперішніми та колишніми працівниками Львівського музею історії релігії (в радянський час Львівського музею історії релігії та атеїзму): перший директор Ю.Матюхін, заступниця директора з розвитку З.Білик (в радянські часи – старша наукова співробітниця), головна зберігачка фондів Л.Моравська (в радянські часи – старша наукова співробітниця), старші наукові співробітники Б.Литвин (в радянські часи – старший науковий співробітник) та Л.Довгань (в радянські часи – старша наукова співробітниця). Також взято і використано інтерв'ю з тодішньою ученицею однієї з львівських шкіл Н. Бордун.

Також в роботі використані опубліковані матеріали з книг «Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 2. 1953-1966 (документи і матеріали)» упорядники Т. Галайчак, О. Луцький та «Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 3 : 1966-1971 (документи і матеріали)» упорядники Т. Галайчак, О. Луцький, де серед документів про різні сфери культурного життя є документи й про релігійну сферу.

В історіографії питання, якому присвячена робота фігурує нарис-путівник авторства В.Віхотя, М. Косіва, Ю. Матюхіна «Львівський музей

історії релігії та атеїзму: нарис-путівник» у якому подано інформацію про діючу експозицію на 1973 р. у Львівському музеї історії релігії та атеїзму.

Важливу інформацію про інші атеїстичні музеї містять праці: стаття К. Пайна «Militant Atheist Objects: Anti-Religion Museums in the Soviet Union», у якій автор робить аналіз діяльності антирелігійних музеїв в 1920 – поч. 1930 рр.; книга М. Шахновича, Т. Чумакова «Музей истории религии Академии наук СССР и российское религиоведение (1932-1961)», де детально описують історію заснування та діяльність Державного музею історії релігії та атеїзму АН СРСР в м. Ленінграді; стаття С. Такахасі «Church or Museum? The Role of State Museums in Conserving Church Buildings, 1965-1985», у якій на основі двох російських атеїстичних музеїв автор аналізує специфіку антирелігійної пропаганди за допомогою використання музеїв; стаття В. Кузьми «Діяльність музею атеїзму в м. Ужгород (1973-1990 рр.)» про заснування та діяльність Закарпатського музею історії релігії та атеїзму в радянський період та інші.

Загальні праці по музейній тематиці – книга Г. Мезенцевої «Музеезнавство (на матеріалах музеїв Української РСР)», де авторка подає розлогий матеріал про історію, теоретичний та практичний матеріал про музейну справу на теренах Української РСР. Іншою працею про музейну справу є книга «Основы советского музееведения», яка вийшла під редакцією П. Галкіна у якій висвітлено специфіку основних напрямків діяльності музеїв в радянські часи. Важливі статті на музейну тематику: Л. Крупник «Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті роки ХХ ст.», де авторка дослідила як музеї в радянський час ставали одними з важливих ідеологічних центрів влади; Р. Маньковської «Музеї України в суспільно-політичних процесах 1960-1980 рр.», у якій досліджується становище у якому опинилася музейна галузь на протязі 1960-1980 рр. в УРСР тощо.

Питання антирелігійної політики влади у Радянському Союзі висвітлено в працях: монографія В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс», у якій досліджено політику в УРСР у релігійній сфері в 1940-1960 рр.; монографія під авторством П. Бондарчука, В. Даниленка, В.Крупина, О. Кубальського «Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х р. і сучасна практика міжконфесійних відносин», де автори висвітлили антирелігійну політику влади в період керівництва М. Хрущова та Л. Брежнєва; Д. Поспеловського «Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учебное пособие», у якій автор виклав політику влади щодо в релігії, а саме детально описано про релігійну ситуацію в період «перебудови» та решта.

Структурно магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, висновку, списку джерел і літератур та додатків.

Перший розділ *«Антирелігійна пропаганда та заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму»* містить три підрозділи, у яких міститься інформація про антирелігійну політику за часів керівництва СРСР М. Хрущовим, Л. Брежнєвим, М. Горбачовим. Також висвітлено історію атеїстичних музеїв на території СРСР та УРСР та досліджено історію заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму.

Другий розділ *«Напрями діяльності»* складається з трьох підрозділів, де висвітлено фондову, експозиційну (первісну експозицію на 1973 р.), виставкову та науково-освітню діяльності Львівського музею історії релігії та атеїзму.

Третій розділ *«Науково-освітня діяльність та книги відгуків»* включає два підрозділи, де досліджено науково-освітню діяльність музею та проаналізовано книги відгуків та пропозицій Львівського музею історії релігії та атеїзму за одинадцять років.

Розділ І. Історія заснування

Для партійного керівництва в Радянському Союзі важливу роль займали релігійні питання та діяльність церкви, адже становили загрозу для побудови комуністичного суспільства. Релігійна політика радянського вищого-партійного керівництва мала змінний характер: починаючи від ліберально-поміркованої політики і переходячи до періоду загострення або навпаки. Влада активно використовувала норми наукового-атеїзму для антирелігійної та агітаційної діяльності. Незважаючи на провадження перемінної релігійної політики: політика СРСР в церковних питаннях постійно ґрунтувалася на атеїстичних засадах. Представники радянської влади вбачали в релігії небезпеку. Церкву сприймали як ідеологію буржуазного та феодального класів: церква для радянського керівництва – ідеологічний супротивник.

На противагу церкві радянська влада використовувала антирелігійну та агітаційну пропаганду за допомогою різних методів та форм. Одну з важливих ролей в цьому процесі відігравали культурно-освітніх установи, а серед них – спеціальні створені музеї історії релігії та атеїзму. Атеїстичні музеї – одні з центрів системної науково-атеїстичної пропаганди на території СРСР та УРСР.

1.1. Антирелігійна політика радянської влади в 1953-1990 рр. в СРСР та УРСР

В 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС стає М. Хрущов^{1*}. За його керівництва – активне проведення антирелігійної політики: антирелігійна політика влади значно посилюється. Незважаючи на те, що період керівництва М. Хрущова називають «відлигою» – в релігійних справах

^{1*}Перед тим як Хрущов очолив СРСР, Л. Берія розпочав курс на лібералізацію стосунків з церквою: спроба діалогу з Ватиканом (перевіз Й. Сліпого до Москви та зустрівся з ним). Але Берії не вдалося здійснити задуманого, оскільки того самого 1953 року його заарештовують та засуджують до страти (один з важливих мотивів – державна зрада на користь Великої Британії).

активно провадилися антирелігійна кампанія: «... узгодження жорстких переслідувань Церкви із загальною лібералізацією внутрішньої та зовнішньої політики»².

Російська православна церква (в подальшому РПЦ) на території СРСР «була єдиною інституцією, що представляла православне населення України»³. Щодо Української автокефальної православної церкви – «повністю припинила своє функціонування на українських землях після приходу на цю територію у 1944 р. Червоної Армії»⁴.

Українська греко-католицька церква (в подальшому УГКЦ) була ліквідована в 1946 р. на території Галичини та в 1949 на території Закарпаття. Частина майна передали у власність РПЦ. Влада примушувала духовенство («ті, що не підписали перехід, були або репресовані (фізично знищені або ув'язненні) або далі служили в умовах заборони»⁵) та прочан відмовитися від своїх релігійних поглядів або переходити в православ'я. «Драматизм історії ліквідації УГКЦ якраз і полягав у тому, що ця церква не пасувала до радянської системи, тому що вона була українською»⁶. Римо-католицька церква мала дозвіл на проведення своєї діяльності на території СРСР (в подальшому РКЦ). Також свою діяльність вели представники інших релігійних конфесій.

Керівним органом влади, який слідкував за діяльністю РПЦ була Рада у справах РПЦ (дата створення 1943 р.), а орган, який відповідав за владну політику по відношенню до інших церков Рада у справах релігійних культів (створена в 1944 р.).

² Шліхта Н. Церква тих, хто вижив: радянська Україна, середина 1940 – поч. 1970 рр. Харків, 2011. с. 54

³ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель (Електронний ресурс) – Режим доступу: http://old.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm#_edn27 (15.08.2020)

⁴ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель ...

⁵ Нич. О. Особливості антирелігійної пропаганди в радянській Україні (1939-1985 рр.) // Дипломна робота. Львів, 2019. с. 44.

⁶ Климончук О. Як і чому комуністична влада ліквідувала УГКЦ (Електронний ресурс) – Режим доступу: http://news.ugcc.ua/articles/yak_%D1%96_chomu_komun%D1%96stichna_vlada_l%D1%96kv%D1%96dovuvala_ugkts_76123.html (12.08.2020)

Зі змінами в керівництві СРСР в газетах починають «особливої уваги надавати висвітленню атеїстичної роботи серед населення»⁷. Активно почали виходити статті з наголосом на «необхідності активізувати атеїстичну пропаганду: газета «Правда», журнали «Коммунист», «Партийная жизнь»»⁸ тощо.

7 липня 1954 року була прийнята постанова «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» в якій ЦК КПСС «засудив «помилкову думку, що з ліквідацією в нашій країні класової бази церкви і припиненні її контрреволюційної діяльності відпала необхідність в активній атеїстичній пропаганді, що в ході комуністичного будівництва релігійна ідеологія стихійно, самопливом переживе себе»⁹.

Ця постанова передбачала значне посилення антирелігійної пропаганди серед населення СРСР. Релігію визначили як реакційну ідеологію та зазначили, що вона є перешкодою для побудови комуністичного суспільства. До речі «постанова була вперше опублікована після зняття Хрущова 1965 р., але її основний зміст донесли до населення практично одразу – в передовій «Правди» від 24 липня 1954 р.»¹⁰.

З прийняттям постанови «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення» розпочався період адміністративного втручання за допомогою системного тиску на священнослужителів. Зокрема представники влади на місцях проводили роботу по зменшенню кількості священників: священникам відмовляли в реєстрації, їм забороняли проводити богослужіння тощо.

⁷ Рудий Г. Газетна періодика УРСР 1950-х років: особливості формування, функціонування, контент (Електронний ресурс) – Режим доступу:

http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3528:gazetna-periodika-ursr-1950-kh-rokiv-osoblivosti-formuvannya-funktsionuvannya-kontent&catid=81&Itemid=415 (20.08.2020)

⁸ Бондарчук П. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009. с. 49.

⁹ Ісичекно І. Загальна церковна історія (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/zagalna-cerkovna-istoria/47-komunizm-i-hristianstvo> (02.09.2020)

¹⁰ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... с. 52.

«Один з прикладів по Полтавській області: 14 вересня 1954 р. у с. Кротівщина Великобагачанського району, Полтавської області голова райвиконкому та голова сільської ради в присутності голови колгоспу та директора школи заявили священнику: «Нам церква і священники не потрібні, а тому забирайся по-доброму, по-товариськи»»¹¹.

Було взято курс на антирелігійну пропаганду: «надаючи особливої ваги боротьбі проти релігії, держава намагалася використовувати всі можливі для цього засоби: усну та лекційну пропаганду, пресу, друк, кіно, радіо, вплив через освітні установи, діяльність таких закладів, як музеї, клуби, залучення інтелігенції та індивідуальну роботу з віруючими»¹².

Через кілька місяці (10 листопада 1954 року) була прийнята нова постанова ЦК КПСС «Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення». В ній «партійний орган вказував на помилки, які мали місце у науково-атеїстичній пропаганді – образливі випадки проти духовенства й віруючих, втручання у внутрішнє життя релігійних об'єднань, грубе ставлення до духовенства»¹³. Варто зазначити, що партійне керівництво не відмовлялося від продовження політики науково-атеїстичної пропаганди, але робило наголос «на неприпустимості образи почуттів віруючих у процесі ведення атеїстичної пропаганди, що могло призвести не до послаблення, а до закріплення та посилення релігійності»¹⁴.

Припинення активної та початок поміркованої антирелігійної кампанії в СРСР російський дослідник М. Шкаровський вважає пов'язано

¹¹ Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин // Бондарчук П., Даниленко В., Крупина В., Кубальський О.; відп. ред. Даниленко В. Київ, 2010. с. 8.

¹² Тевікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953-1964 роках (на прикладі Полтавської області) (Електронний ресурс) – Режим доступу: http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96 (02.09.2020)

¹³ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. с. 81

¹⁴ Там само, с. 81.

з діяльність Г.Маленкова, В.Молотова, К. Ворошилова (члени Президії ЦК). Голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков 11 грудня 1954 р. зустрівся з патріархом Московським і всієї Русі – після цієї зустрічі частина утисків супроти церкви була зупинена. Н.Шліхта припускає, що Хрущов призупинив атакну антирелігійну кампанію, адже йому була потрібна РПЦ для боротьби з греко-католицьким духовенством. А В.Войналович та П. Бондарчук віддають перевагу думці, що владна верхівка пішла на зміну курсу (від більш жорсткішого до більш ліберального ставлення) внаслідок того, що через жорстоку політику щодо церкви було незадоволено не лише серед духовенства, але й серед населення.

З прийняттям постанови «Про помилки проведення науково-атеїстичної роботи серед населення» «послаблення антирелігійного тиску знову призвело до розширення мережі церковних інституцій, активізації діяльності духовних навчальних закладів та монастирів»¹⁵. В цей період збільшилася кількість студентів духовних семінарій, правда, незважаючи на приріст студентів, цього було недостатньо для збільшення кількості священників. «Для РПЦ період 1955-1957 рр. став сприятливим, адже вперше за останні 5 років число священнослужителів в СРСР не зменшилося, а збільшилося з 11912 до 11993; також в 1948–1957 рр. в СРСР було висвячено 3657 осіб в духовний сан»¹⁶. Послаблення також відбуваються й в друкуванні книг на релігійну тематику. Наприклад «в 1956 р. практично вперше за всю радянську історію влада дозволили РПЦ надрукувати Біблію, Євангеліє»¹⁷. Незважаючи на те, що 50 тис. примірників не були великою кількістю, але за їх допомогою православна церква зменшила, частково, дефіцит релігійної літератури.

В Українській РСР «процес «релігійної активізації» проявився найбільш яскраво у західних регіонах після повернення тих 296 з 344

¹⁵Войналович В. Парти́но-державна політика... с. 82.

¹⁶Бондарчук П. , Даниленко В. Релігійна політика в Україні у.... с. 11.

¹⁷ Там само , с. 11.

греко-католицьких священників»¹⁸. Дивлячись на ситуацію з поверненням колишніх греко-католицьких священників та відновлення їхньої діяльності влада намагалася перешкодити поверненню греко-католицького духовенства на територію Західної УРСР, а саме в Львівську область. «Моніторинг, проведений контролюючими інстанціями в середині 1950-х рр. у західних областях і на Закарпатті, давав підстави стверджувати про існування серйозного опору з боку віруючих та духовенства УГКЦ»¹⁹. Незважаючи на помірковану політику та відхід, тимчасово, від більш жорстких методів вищого партійного керівництва – в ставленні до УГКЦ не відбулося змін. Правда влада на чолі з Хрущовим пішли на компроміс в питанні митрополита Й. Сліпого: завдяки втручання папи Римського Івана XXIII Хрущов звільняє митрополита Й. Сліпого з ув'язнення в січні 1963 р., але з умовою, що митрополит не повернеться в СРСР та не буде критикувати радянську владу.

В умовах, коли УГКЦ була заборонена на офіційному рівні греко-католицькому духовенству доводилося провадити свою діяльність підпільно: наприклад проводити службу в церкві, яка офіційно була закритою, в квартирах зустрічі з кахетизації та проведення релігійних обрядів тощо. Радянська влада була незадоволена таким розвитком подій та звинувачувала, частково, місцеве православне духовенство. Наприклад архієпископа Панкратія, який за твердження партійців не справився з завданням «утвердженням православ'я у воз'єднаних колишніх греко-католицьких церквах, а також боротьбі з католицькими елементами, які проводили антиправославну роботу»²⁰, тому його замінили. В серпні 1956 року замість архієпископа Панкратія архієпископом стає Палладій, який

¹⁸ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської ...

¹⁹ Бажан О. Українська греко-католицька церква в умовах «хрущовської відлиги» (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://www.cerkva.od.ua/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----> (10.09.2020)

²⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 2. 1953-1966 (документи і матеріали) // упоряд. Галайчак Т., Луцький О.; відп. ред. О. Луцький. Київ, 1995. с. 253.

так само не виконав покладені на нього сподівання: «... православний архієпископ Палладій з метою підвищення свого авторитету серед духовенства прихильно ставився до колишніх греко-католицьких священників, призначивши їм пенсію і дозволяв проводити богослужіння»²¹.

Незважаючи на певні послаблення в антирелігійній діяльності, які були в період 1954-1958 рр., для влади важливо було проводити активну ідеологічну роботу (лекції, семінари, перегляд фільмів тощо) з подолання релігійних пережитків серед молодого покоління, тому була прийнята постанова «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді» в січні 1957 року ЦК ВЛКСМ, через присутні не достатки в ідейно-політичному вихованні молодого покоління. До прикладу у Львівській області в 1956 році «з 14 тис. одружень, які були зареєстровані в загсах, минулого року, за наявними даними брали шлюб в церквах близько 4 тис. людей і це, майже, на 100 % молодь»²². За цією постановою потрібно долучати до науково-атеїстичної діяльності з метою антирелігійної пропаганди викладачів вузів, учителів шкіл та технікумів, ПТУ та спеціалістів інших галузей.

Із 1957 р. зростає обсяг видавництва літератури антирелігійного спрямування, що свідчить про посилення антирелігійної боротьби. В видавництві Держполітвидав²³ вийшли збірники праць О. Ярославського²⁴ «О религии». З'являються нові журнали «Людина і світ»,

²¹ Шустак, І. Вплив антирелігійної пропаганди на населення Західних областей УРСР у 1958–1964 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. № 1: ч.2. Тернопіль, 2013. с. 67.

²² Галайчак Т. Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 2. 1953-1966... с. 269.

²³ Держполітвидав видавав або перевідавав книги класиків марксизму на релігійні та атеїстичні теми українською мовою, друкував казки, приказки, прислів'я на антирелігійну тематику.

²⁴ Ярославський – голова «Союзу воєнничих безбожників» і Антирелігійної комісії при ЦК РКП (б) - ЦК ВКП (б)

*Ярославский Е. (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%95%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87> (10.09.2020)

«Наука и религия», «Войовничий атеїст» (1957 р.) та твори В. Антоненка «Походження і реакційна суть релігії» (1958 р.); М. Верховилова «Чому я порвав з релігією» (1960 р.), «Вони зреклися релігії» (1960 р.) тощо.

«Відділи пропаганди і агітації при міськкомах та райкомах КПУ, первинним парторганізаціям, міськвідділам «Союздруку» вживати заходів до «найширшого використання всієї преси як могутнього засобу комуністичного виховання трудящих та антирелігійної пропаганди»²⁵.

Працівники бібліотек проводили лекції, бесіди, конференції, займалися виставковою діяльністю (так звані наочні засоби). «Бібліотеки кожен рік здавали звіти про кількість виданої літератури на науково-природничу та атеїстичну теми»²⁶.

Одним з методів боротьби з релігійними пережитками та релігійною ідеологією «стало використання антирелігійних, атеїстичних сцен у кінофільмах різних жанрів (комедійних, драматичних), які знімалися в цей час»²⁷.

Один з обов'язкових предметів до викладання у вищих навчальних закладах стає предмет про «науковий атеїзм». «Влада періоду «відлиги» поставилась до цього більш науково та «серйозно» – на лекціях із «наукового атеїзму» студенти розглядали релігійні вчення крізь призму природничих наук»²⁸. Лекції в УРСР на тему «наукового атеїзму» проводили не лише на території вузів, але поза ними за допомогою товариства «Знання». Це товариство створили у 1947 р. замість Спілки войовничих безбожників.

²⁵ Тевікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953-1964 роках (на прикладі Полтавської області)...

²⁶ Там само.

²⁷ Марченко Г. Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів хрущовської «відлиги» (за матеріалами південних областей) // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. №3. Миколаїв, 2013. с. 143

²⁸ Нич. О. Особливості антирелігійної... с. 22.

Однією з ознак того, що лібералізм в релігійних справах, незабаром буде завершений, стало проведення в червні 1957 році Пленума ЦК КПРС на якому комуністи виступили на підтримку антирелігійної політики: не підтримали курсу поміркованої політики держави щодо церкви. Їхня позиція ґрунтувалася на ленінському твердженні, що «програма комуністів побудована на науковому і, до того ж саме матеріалістичному світогляді».²⁹ Парти́йне керівництво сприймало церкву як опозицію до держави та інституцію, яка не вписується в норми комуністичної ідеології.

З утвердженням М. Хрущова при владі відновлюється більш жорсткіша політика щодо релігійних питань та діяльності церкви.

«Відносно м'яку політику, щодо церкви в указаний період зумовлювала політична ситуація: боротьба між сталінською гвардією та ортодоксальними комуністами, що підтримували Хрущова, й неможливість Хрущова охопити усю повноту влади аж до перемоги над «антипарти́йною групою» 1957 року»³⁰.

«М. Хрущов бачив у відродженні релігії небезпеку для побудови комунізму, котрий мав би реалізуватись у 80-х роках, адже побудова комунізму теоретично вимагає знищення всякої релігії»³¹. Однією з особливостей його політики стають не відкриті заяви парти́йних діячів проти церкви, а так звана політика боротьби з корупцією, корупційними схемами в церкві: антирелігійна кампанія розпочалася не заявою парти́йного лідера, а постановами ЦК КПРС (жовтень 1958 р. постанова ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» та постанова РМ СРСР «Про монастирі в СРСР», листопад 1958 р. постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих

²⁹ Войналович В. Парти́йно-державна політика... с. 83.

³⁰ Там само, с. 51

³¹ Лагодич М. свящ. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://fmykolaj.cv.ua/article/antireligiyna-borotba-v-srsr-u-seredini-hh-st?fbclid=IwAR086tl0qXuQ0eGiigCx7qO-OaKkxsneeDfQG38A-P83wgc0jhTyezDndRk> (10.09.2020)

місць»», грудень 1958 р. постанова від Ради Міністрів УРСР «Про переоцінку будівель монастирів та інших молитовних будинків», лютий 1959 р. постанова ЦК КП України «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди», січень 1960 р. постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо ліквідації порушення церковниками радянського законодавства про культури» («значно активізувала антирелігійну кампанію»³²) тощо). Ці постанови та інші були направлені для посилення тиску на церкву.

«Всі віросповідання зазнали переслідувань»³³, включаючи РПЦ. Православна церква за активної фази антирелігійної хрущовської політики: закриття або переобладнання під інші, не релігійні, потреби частини храмів, монастирів, молитовних будинків. Кількість духовенства – скоротилася. Також «зазнала скорочення мережа духовних закладів РПЦ – із трьох семінарій, які були на території України на початок антицерковної кампанії, у кінці залишилася лише одна»³⁴. Були закриті дві семінарії (Луцька та Київська) та продовжувала працювати одна (Одеська).

Варто зазначити, що антирелігійна політика радянської влади в УРСР набула більшого розмаху, ніж на теренах інших республік через «наявність релігійних об'єднань різного конфесійного спрямування, широкої релігійно-церковної мережі та підвищеною релігійністю населення»³⁵.

Починаючи з 1960 р., «комуністи також розпочали курс на контроль православної церкви із «середини»»³⁶. «В березні 1960 року відбувся Синод РПЦ³⁷, в квітні 1961 року Архиєрейський собор РПЦ (постанова

³² Бондарчук П. Релігійність населення... с. 55.

³³ Моренчук А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк, 2009. с. 133.

³⁴ Там само, с. 133.

³⁵ Войналович В. Партійно-державна політика... с. 87.

³⁶ Нич. О. Особливості антирелігійної... с. 39

³⁷ За яким кандидатів на єрейські та архиєрейські хіротонії погоджували разом з Навчальним комітетом РСРПЦ.

* Нич. О. Особливості антирелігійної... с. 39.

«Про управління Російської Православної Церкви»³⁸. Важливим став Архієрейський собор в липні 1961 року (наперед погоджено з владою проведення собору) на якому було прийнято, що «священик був усунений від участі в адміністративному та фінансовому управлінні церквою, його обов'язки були обмежені лише здійсненням релігійних церемоній та обрядів; він повинен був підписувати договір з релігійною громадою, яким регулювалася його заробітна платня»³⁹.

Виконавчі органи церковних рад мали складатися з 20 осіб (не з числа православного духовенства, а з тих, які були вибрані та затверджені владою). Священики не мали права ставати членами даних рад (ставали як наймані працівники). Члени даних рад отримали право приймати усі важливі рішення.

Одним з методів економічного тиску на церкву стала політика грошових відрахувань в Фонд охорони пам'яток і особливо Фонд миру. Якщо певна парафія не могла внести даних відрахувань: звинувачення в «антирадянських настроях» та зняття з реєстрації церкви цієї парафії. Податки для церкви зростали (поширення податків й на свічки, вина). Головна мета влади за допомогою економічного тиску на церкву ізолювати її від суспільства.

В Москві 17-31 жовтня 1961 році відбувся XXII з'їзд комуністичної партії Радянського Союзу. На з'їзді М. Хрущов заявляв: «Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів»⁴⁰. Як наслідок була прийнята нова Програма КПРС. В цій Програмі наголошували на потребі того, що

³⁸ Прийнята постанова «Про управління Російської Православної Церкви», за якою всі архиєреї втратили всі свої повноваження, як святителі.

* Нич. О. Особливості антирелігійної... с. 39.

³⁹ Шліхта Н. Церква за умов хрущовської ...

⁴⁰ Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років // Наукові записки: Історія. Т 14. Київ, 1999. с. 80

«Партія використовує засоби ідейного впливу для виховання людей в дусі науково-матеріалістичного світосприйняття для подолання релігійних пережитків, не допускаючи образи почуттів віруючих. Необхідно систематично вести широку науково-атеїстичну пропаганду, терпеливо пояснювати неспроможність релігійних вірувань, які виникли в минулому на ґрунті подавляння людей стихійними силами природи і соціальним гніту, через незнання справжніх причин природних і соціальних явищ»⁴¹.

В цей рік активно відбувався процес «зняття культових пам'яток з державного обліку»⁴²: ЦК КП України 9 травня 1961 прийняло постанову «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реставрації діючих церков, як пам'ятників архітектури на території республіки». Результатом прийняття цієї постанови стало, зменшення кількості пам'яток культури впродовж 1961-1963 рр. на території УРСР на 740 об'єктів. У Львівській області в 1961 році скоротили кількість пам'ятників архітектури з 441 («175 церков, 73 костелів і 4 синагоги»⁴³) до 209 («86 церков, 54 костьоли і 2 синагоги»⁴⁴). Закривали церкви у яких служба відбувалася священиками по сумісництву. Закриттю підлягали церкви, костели, які належали до різних конфесій: православні, римо-католики тощо. «Так у Волинській області на початку 1960 р. було 378 діючих церков, а на початок 1961 р. лише 200»⁴⁵. «Церковне майно закритих храмів розподілялося між численними державними установами»⁴⁶. Скорочували кількість каплиць та знімали хрести. Приміщення, які втратили статус пам'ятки архітектури віддавали під склади з зерном, тютюном, спортивні зали, атеїстичні музеї.

⁴¹ Програма Коммунистической партии Советского Союза / XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17-31 октября 1961 года. Стенографической отчет. Москва, 1961. с. 319

⁴² Тевікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953-1964 рр.) (Електронний ресурс) – Режим доступу: <https://vmv.kyvu.edu.ua/v/08/tevikova.htm> (12.09.2020)

⁴³ Галайчак Т. Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 2. 1953-1966 (документи і матеріали)... с. 513

⁴⁴ Там само, с. 513

⁴⁵ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у... с. 23.

⁴⁶ Моренчук А. Церковне життя в Україні... с. 95.

У зв'язку з політикою посиленням тиску на церкву розпочинається процес зняття з реєстрації релігійних організацій, частка котрих в ліберальний період влади щодо релігії – зросла. «В 1960 – першому кварталі 1961 р. зняли з реєстрації в СРСР 1775 релігійних організацій, у тому числі в УРСР – 1015, РРФСР – 330, БРСР – 250, МРСР – 169»⁴⁷.

Хрущовський період також відзначився запровадженням в життям безрелігійної обрядовості. «У грудні 1961 р. в Києві за ініціативи ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР була проведена Перша загальнореспубліканська конференція з питань нової радянської святковості та обрядовості»⁴⁸. Антирелігійна кампанія, яка «розглядалася як ефективний інструмент соціалізації населення, мала своєю першочерговою ціллю витіснити «пережитки» церковних обрядів життєвого циклу, а також замінити головні свята церковного календаря цивільними»⁴⁹. «Особливістю соціалістичних свят була чітка організація, яку здійснювали апаратні структури КПРС»⁵⁰.

Влада намагалася охопити своєю антирелігійною діяльністю усі верстви населення про, що свідчить постанова «Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР» (1962 р.): «формування комуністичного світогляду неможливе без наполегливої боротьби з релігійними пережитками»⁵¹.

Після приходом Л.Брежнєва до керівництва СРСР в 1964 р. починається період «застою» та «релігійна політика почала коригуватися владою у бік послаблення тиску держави на релігію та церкву, хоча

⁴⁷ Войналович В. Партийно-державна політика... с. 87.

⁴⁸ Аль-Анні А. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР// Етнічна історія народів Європи. Вип.38. Київ, 2012. с. 41.

⁴⁹ Шлихта Н. В. От традиции к современности: православная обрядность и праздники в условиях антирелигиозной борьбы (на материалах УССР, 1950-е — 1960-е гг.) //Государство. Религия.Церковь. В России и за рубежом. №3-4. Москва, 2012. с. 382

⁵⁰ Аль-Анні А. Державна політика по... с. 42

⁵¹ Сичевський А. Влада та «Опіум народу»: антирелігійна агітація і пропаганда в радянській Україні у 1944-1990 рр. // Інтермарум: історія, політика, культура. №5, Житомир, 2018, с. 298

загальна спрямованість цієї політики залишалася незмінною»⁵². Це був період «повернення до пізньосталінської – «ліберальної» – моделі взаємин»⁵³ поводження з церквою.

Однією з причин послаблення тиску на релігію було бажання Брежнєва покращити зовнішньо-політичне становище СРСР на міжнародній арені. Іншою причиною була хвиля дисидентських рухів, яка пройшла в 1960 роках.

Зі зміною вищого партійного керівництва – приймаються нові постанови, укази. Однією з важливих стає постанова Президії Верховної Ради СРСР «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих» за січень 1965 р.: «влада намагалася кожна дію, спрямовану проти релігійних об'єднань та віруючих, прикрити законом, а коли ж дії проти них носили відкрито незаконний характер, відповідальність покладали не на закон, а на конкретних чиновників»⁵⁴.

Тоді ж в 1965 р. Верховна рада УРСР прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих» (ідентична постанова до постанови Президії Верховної Ради СРСР «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»). «Вона дала поштовх прийняттю подібних рішень місцевими радами»⁵⁵.

Того самого року створили новий релігійний орган – Раду в справах релігій:

«Згідно постанови РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. Рада в справах РПЦ і Рада в справах релігійних культів були реорганізовані в єдиний орган — Раду в справах релігій, а 10 травня 1966 р. було прийнято «Положення про Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР», яке окреслювало функції та права цього органу»⁵⁶.

⁵² Войналович В. Партійно-державна політика... с. 94.

⁵³ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... с. 60.

⁵⁴ Савицька І. Особливості релігійної ситуації на території України в 1964 – 1985 рр./ Гуржіївські історичні питання: збірник наукових праць // №7. Черкаси, 2014, с. 332.

⁵⁵ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у... с. 39.

⁵⁶ Там само, с. 39.

Зі зменшенням тиску на церкву відбувався процес реєстрації релігійних громад (стабілізація релігійних мереж). Станом на 1 січня 1967 р. в Україні – «5918 зареєстрованих релігійних громад, у тому числі православних – 4535, римо-католиків – 101, старообрядців – 54, реформаторів – 81, ЄХБ – 1042, АСД – 91, юдеїв – 14, молоканів – 4»⁵⁷.

Окрім збільшення кількості релігійних громад посилюється релігійна обрядовість. «В 1968 р. в Україні здійснено обряд хрещення над 40,2% новонароджених дітей (попри те, що з 1965 р. священники повинні були подавати звіт по хрещенні немовлят), що більш як у два рази вище від загальносоюзного рівня, незважаючи на зменшення на 47 % православних релігійних мереж»⁵⁸.

«Попри таке затишся у державно-церквоних вза'єминах брежнєвський період, однак, позначився розробкою нових методів боротьби з церквою»⁵⁹ (посилення атеїстичної пропанди разом з святкуванням нових безрелігійних свят та обрядів).

В Москві в 1964 р. був заснований Інститут наукового атеїзму при Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Основна діяльність інституту була направлена на координувння та методологічне забезпечення наукової роботи з атеїстичних питань. Прийнята постанова ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. «Про посилення атеїстичного виховання населення»

«...в якій зазначалось, що в ряді регіонів «партійні органи та ідеологічні установи зменшили увагу до атеїстичного виховання населення, нерідко допускають примиренське ставлення до поширення релігійних поглядів». Відповідно ставилися завдання активізувати атеїстичну пропанду та виховання»⁶⁰.

⁵⁷ Войналович В. Партійно-державна політика... с. 95.

⁵⁸ Там само, с. 95.

⁵⁹ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... с. 61.

⁶⁰ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у... с. 41.

Для прикладу у Львівській області де на 1971 р. було «...686 православних і 13 католицьких церкви, 33 общини євангельських християн-баптистів, 2 общини адвентистів 7 дня – є нелегальні групи іеговістів (11 груп), п'ятидесятників-трясунів (6 груп), покутники, існує і прагне до діяльності 179 уніатських священників і близько 270 монахів і монахинь»⁶¹. На період великих свят церкву відвідує – 28% населення області. На високому рівні тримається релігійна обрядовість в області та зросли доходи в церкві.

Тому для посилення атеїстичних ідей і боротьби проти уніанства в Львівській області, враховуючи досвід попередніх років, на 1971 р. була впроваджена антирелігійна система для поширення атеїстичних ідей: активно займаються політосвітою (проведення теоретичних семінарів), працюють школи агітаторів-атеїстів, товариство «Знання» і його активна робота, видавництво книг, збірників документів у видавництві «Каменярь», поширення серед населення області нових радянських безрелігійних свят, вивчали обстановку в області по прихильникам уніатської церкви («з метою їх нейтралізації використовуються члени із сімей»⁶²), брали на облік (колишнє уніатське духовенство), кримінальні справи на уніатів («в с.Пиняти... на уніатів Каспришин, Заяць і їх посібника Левчин заведені кримінальні справи»⁶³), стежили за колишніми монахами та монахинями тощо.

Президією Верховної Ради Української РСР від 26 березня 1966 р. видано указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури» (адміністративну відповідальність несли учасники незареєстрованих релігійних організацій тощо) та нова постанова «Про заснування статті 138 Кримінального кодексу Української

⁶¹ Галайчак Т. Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 3. 1966-1971 (документи і матеріали)... с. 592.

⁶² Там само, с. 593.

⁶³ Там само, с. 594.

РСР» (виготовлення та поширення агітаційних листівок проти антирелігійної політики влади, «вчинення обманних дій з метою збудження релігійних марновірств серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших акцій, що порушували громадський порядок»⁶⁴ тощо). «Незважаючи на певні послаблення у сфері релігії, після усунення від влади М. Хрущова, до віруючих часто застосовували штрафні санкції й навіть притягували до кримінальної відповідальності»⁶⁵. «Всього лише в 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 219 чоловік, з них 17 – членів РПЦ, 3 – ЄХБ, 55 – свідків Єгови, 5 – адвентистів-реформістів, 12 – РЦ ЄХБ, 14 – незареєстрованих п'ятидесятників, 4 – віруючих інших конфесій»⁶⁶.

Брежнєвську політику можна охарактеризувати як змінну: то послаблення, то більш жорсткіше ставлення до УГКЦ, особливо вона посилилася після 1968 р., коли супроти греко-католиків відновлюють переслідування. Однією з причин дослідники називають політику українських дисидентів, щодо відновлення та легалізації УГКЦ.

В 1969 р. за унійну діяльність був засуджений єпископ Луцький і місцеблюститель глави УГКЦ В.Величковський. Окрім нього, того самого року, були зарештовані й інші унійні священники «...був зарештований уніатський священник Городецький, затримані священники уніати Чолий, Пирожок, Юськів, Чеборик і інші під час відправлення служб в закритих цервах»⁶⁷.

Правда траплялося так, що місцева влада закривала очі на ті чи інші правопорушення греко-католиків і про таку політику вище партійне

⁶⁴ Бондарчук П. Релігійна політика в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 15. Київ, 2006. с. 412.

⁶⁵ Савицька І. Особливості релігійної ситуації на території України в 1964 – 1985 рр. // Гуржіївські історичні питання: збірник наукових праць // Національна академія наук України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. №7. Черкаси, 2014. с. 334.

⁶⁶ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у... с. 63.

⁶⁷ Галайчак Т. Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 3. 1966-1971 (документи і матеріали) ... с. 273.

керівництво дізнавалося. Як наслідок в провальній антирелігійній політиці, частково, верхівка комуністичної партії в УРСР знищувала владу на місцях, яка на думку вищого керівництва погано та слабо контролювала виконання законодавчих норм про культу. «Так, у 1981 р. під час допиту єпископа Іоана Семедія співробітником КДБ, останній лиш зауважив, щоб на богослужіння не збиралися більше дванадцяти осіб, інакше вони будуть вважатися несанкціонованим мітингом»⁶⁸.

«Однією з форм антирелігійної політики на теренах Радянського союзу стали бесіди у райвинконкомах, облвинконкомах, куди періодично запрошували представників церковного активу і священнослужителів»⁶⁹. Активно займалися вивченням проповідей (їхнього змісту) священників, проповідників, пізніше цей матеріал використовували в ідеологічних цілях. Проводили соціологічні дослідження щодо релігійності населення.

Важливе місце в боротьбі з церквою для Комуністичної партії займала атеїстична освіта: підвищення рівня атеїстичної освіти.

«В 1960 – початку 1970-х рр. було опубліковано ряд важливих праць, присвячених соціології та філософії релігії, які отримали авторитетний статус серед фахівців з атеїзму. Розвивалася марксистська психологія релігії. З 1971 по 1975 р. понад 30 докторських і сотні кандидатських робіт було захищено з різних аспектів атеїзму і критики релігії»⁷⁰.

В школах, наприклад

«У процесі викладання математики, фізики, хімії, географії, історії, літератури та інших предметів учителі повинні були формувати у дітей основи матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду, забезпечувати правильне розуміння розвитку природи і суспільного життя, підкреслювати протилежність науки і релігії, показувати шкоду, яку приносить людям релігія і церква»⁷¹.

⁶⁸ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у... с. 54.

⁶⁹ Савицька І. Особливості релігійної ситуації... с. 333.

⁷⁰ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у с. 44.

⁷¹ Богатиричук К. Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР в добу «Застою» // Гілея: науковий вісник. №2. Київ, 2016, с. 81.

Для влади атеїстична освіта молодих людей була важливою, адже вище партійне керівництво розуміло, що саме в молодому віці формуються погляди на різні питання, зокрема в ставленні до ідеології.

З продовженням політики альтернативі релігійним святам за допомогою «нових свят» на антирелігійній основі та радянської обрядовості за Л. Брежнєва видавали не лише постанови у яких піднімали питання радянської обрядовості, але й в 1969 р. створили

«Для контролю за ідеологічною спрямованістю державних свят 24 грудня 1969 р. при Президії Верховної Ради Української РСР було створено Республіканську комісію по вивченню і впровадженню в побут нових громадянських свят і обрядів (з 1978 р. Комісія по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів Української РСР)»⁷².

Однією з важливих рис радянських свят – залучення великої кількості людей. Масові свята стали інструментом для соціалізації громадян та можливістю стати частиною великого колективного дійства. Відбувалося впровадження нових свят та відроджувались свята, які були до Радянського союзу, проте надаючи їм ідеологічну базу. Відомі свята того часу: День космонавтики, 8 березня, 9 травня, Новий рік, Серп і Молот, День Радянської армії тощо. Обряди: прийоми в комсомол та піонерію, посвяти в робітники, обряд громадянської реєстрації новонародженої дитини (наприклад у Львові був відкритий в 1970 р. Палац урочистої реєстрації новонароджених), почесні батьки (замість кумів, хресних батьків) тощо.

Незважаючи на активну політику щодо поширення безрелігійних свят і обрядів в 1971 р. у «Православному віснику» виходить стаття «Чому на свято Преображення Господнього приносимо до церкви плоди і овочі» (автор Феодосій, єпископ Полтавський і Кременчуцький). Де було

⁷² Аль-Анні А. Державна політика по... с. 42.

«описано народні традиції, пов'язані з важливим святом церковного календаря»⁷³.

1 серпня 1975 року Л.Брежнєв підписав у м. Гельсінкі «Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі». В одному з параграфів (параграф «Про повагу людини й основних свобод, включаючи свободу») згадано за можливість для населення вільного віровизнання. В СРСР, незважаючи на підписаний акт та прийнятий «Закон про релігійні об'єднання» 1 листопада 1976 р. – без зупинки провадитися кампанія проти релігії. ««Закон про релігійні об'єднання» був, власне кажучи, вдосконаленою формою ухиляння від зобов'язань підсумкового Гельсінського акта щодо свободи совісті, а не спробою піднести радянське законодавство до рівня міжнародних норм»⁷⁴.

«Процеси у Радянському Союзі, що мали місце в період керівництва КПРС та державою М.Горбачовим⁷⁵, призвели до значних змін в релігійній сфері»⁷⁶. «Головною рисою періоду горбачовської «перестройки» кінця 80-х – початку 90-х рр. стала швидка лібералізація усіх сфер, різкі

⁷³ Шліхта Н. Церква тих, хто вижив... с. 63.

⁷⁴ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989 рр.) (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://masters.donntu.org/2012/fknt/granovskaya/library/article6.htm> (25.09.2020)

⁷⁵Після смерті Л. Брежнєва і період, коли до влади ще не прийшов М. Горбачова – період керівництва Ю.Андропова, а потім М. Черненко.

Церква за «Ю. Андропова з одного боку спостерігається посилення репресій проти інакомислячих, в тому числі віруючих, переслідуваних за місіонерську діяльність, катехізацію, розповсюдження Літератури релігійного змісту. (Переважно жертвами цих репресій ставали не православні віруючі — Б.П.М.). З іншого боку ліберальним було ставлення до РПЦ: «... В 1983 р. РПЦ був повернутий Свято-Данилівський монастир і хоч рішення про його повернення формально було підписано ще Брежнєвим перед самою смертю, країною тоді вже керував Андропов і церковні кола в Росії цілком оправдано приписують заслугу його повернення особисто Андропову, як і ледве не подвоєння при ньому чисельності учнів в духовних школах...».

За М. Черненка ««Більш жорстку позицію щодо Церкви, вважає Д. Поспе ловський, зайняв режим М. Черненко. Влада намагалася навіть скасувати рішення про відновлення з руїн СвятоДанилівського монастиря і лише після отримання «цінних подарунків і обіцянки, що там буде не монастир, а адміністративний центр Церкви з персоналом Відділу зовнішніх церковних зносин, діяльність якого була вигідна радянській владі, заборону було знято».

* Бондарчук П., Даниленко В Релігійна політика в Україні у... с. 65-66

⁷⁶ Сичевський А. Влада та «Опіум народу»... с. 304

політичні, економічні, культурні та ідеологічні переміни⁷⁷» серед, яких і зміна в релігійній сфері.

«З приходом до влади М.Горбачова нічого не передбачало кінця релігійним утискам»⁷⁸. Адже Горбачов при керівництві М. Черненка відповідав за ідеологічний напрямок роботи в тому числі й за релігійний напрямок (відбувається посилення антирелігійної діяльності). Окрім того в 1986 р. відбувся пленум ЦК КПРС на якому влада закликала до продовження та посилення роботи в ідеологічному напрямку. Пізніше на XXVII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу була прийнята нова Програма КПСС. В цій програмі «партія використовує засоби ідейного впливу для широкого поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи почуттів віруючих»⁷⁹. Також антирелігійну діяльність провадив другий секретар ЦК Ігор Лігачев. Один з прикладів: «на нараді керівників вузів кафедр суспільних наук Лігачев накинувся на російську творчу інтелігенцію за те, що вона пов'язує питання моралі з християнством»⁸⁰. Ці та інші нападки – останні кроки антирелігійної кампанії скерованої проти церкви.

Причиною зміни політики партії в релігійних питаннях як зазначає російський дослідник Д. Поспеловский було те, що Горбачов для проведення курсу на перебудову потребував залучення суспільства, зокрема підтримки інтелігенції. Іншою причиною стала економічна криза в СРСР та наростання відсталості в технологічній сфері («не можливість в подальшому вести перегони озброєнь»⁸¹). Відповідно влада з метою

⁷⁷ Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності / за ред. М. Томки й О. Турія. Львів, 2004. с. 18.

⁷⁸ Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учебное пособие. Москва, 1996. с. 358.

⁷⁹ Новая редакция программы КПСС. 1986 г. (Электронный ресурс) – Режим доступа: <http://xn--e1aaejmenocq.xn--p1ai/node/14030> (30.09.2020).

⁸⁰ Поспеловский Д. Православная Церковь в... с.358.

⁸¹ Там само... с. 359.

покращити своє становище – пішла на перемовини з Америкою, «а для розвитку стосунків з Америкою потрібно було її переконати в відсутності утисків віруючих»⁸².

Видимі зміни починають відбуватися у засобах масової інформації, а зокрема у журналах, газетах. Антирелігійні журнали змінюють свою риторику з антирелігійної на віруючу і не віруючу. «В 1986 р. в журналах та газетах ще були публікації з випадками проти віри, досить поширені, однак вони втрачають свою агресивність»⁸³.

Важливою стала зустріч М Горбачова з ієрархами РПЦ 29 квітня 1988 р. на якій «патріарх вручив Горбачову докладну записку про утиски віруючих і про усі несправедливості, які були зроблені по відношенню до церкви»⁸⁴. У цій записці духовенство «вимагало надання церкві статусу юридичного лиця з повним правом суспільної організації і складання з участю церкви нового держаного релігійного законодавства»⁸⁵. Як результат Горбачов погодився виконати дані вимоги.

Того самого 1988 р. з 5 до 12 червня в Москві відбувається святкування на державному рівні 1000-ліття хрещення Русі. На святкуванні були присутні керівники міжнародних релігійних організацій та глави різних церков. Святкові заходи протягом 14-16 червня проходили й в УРСР, а саме в Києві. У Київському театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка був проведений в честь даної події святковий концерт.

В червні (7-8 червня) відбувається не лише святкування Хрещення Русі, але й Собор Тисячоліття РПЦ. На Соборі прийняли та затвердили «Статут про управління Російською Православною Церквою». «Устав не передбачав участі парафіян в виборі єпископа»⁸⁶. Підписи настоятелів церков стали обов'язковими на документах. Окрім проведення Собору,

⁸² Поспеловский Д. Православная Церковь в... с. 360.

⁸³ Бондарчук П., Даниленко В. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х... с. 67.

⁸⁴ Поспеловский Д. Православная Церковь в... с. 361.

⁸⁵ Там само, с.361.

⁸⁶ Там само, с. 361.

РПЦ від влади отримує кілька споруд Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ситуація з УГКЦ мала складніший характер, адже партійне керівництво, зокрема перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, ставилося до неї як до церкви, яка відігравала значну роль для поширення націоналістичних настроїв: «водночас різні офіційні чинники наполягали на тому, що так звана УГКЦ є не релігійною, а суто політичною, націоналістичною» та сепаратистською» організацією і тому не може бути зареєстрована»⁸⁷.

Партійні та правоохоронні структури «покладали великі надії на православну церкву, ієрархія якої відверто виступала проти легалізації УГКЦ»⁸⁸. РПЦ передають недіючі греко-католицькі церкви. Митрополит Київський та Галицький Філарет активно долучався до діяльності проти греко-католицького духовенства. Правда серед православної ієрархії не було одностайності в питанні УГКЦ.

«Наприкінці 1989 р. архієпископ РПЦ Кирило наголошував: «Кожна людина має право молитися Богу так, як вона бажає, і закони повинні це право поважати. Тому, не сприймаючи унії з богословської точки зору, я переконаний у необхідності надання українським католикам східного обряду можливостей молитися відповідно їх традиціям»⁸⁹.

Незважаючи на позицію влади греко-католицьке духовенство починає проводити богослужіння. Наприклад в «1987 р. греко-католикам вдалося провести несанкціоновані владою масові богослужіння в Грушеві Львівській області (понад 30 тис. віруючих)»⁹⁰. Єпископи, священики зверталися до Горбачова з вимогами легалізації УГКЦ. Питання про

⁸⁷ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989 рр.) (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://masters.donntu.org/2012/fknt/granovskaya/library/article6.htm> (30.09.2020)

⁸⁸ Марчук М. Церква, духовність, нація... с. 264.

⁸⁹ Там само, с. 265.

⁹⁰ Там само, с. 262.

визнання та легалізацію УГКЦ піднімав на переговорах в Римі папа Іван Павло II на зустрічі з Горбачовим.

21 листопада 1989 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів УРСР поширила заяву, в якій надала дозвіл на реєстрацію греко-католицькій громаді. А вже 23 квітня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про свободу совісті та релігійні організації».

1.2. Атеїстичні музеї

«Розробляючи стратегію й тактику антирелігійної роботи, комуністична партія, крім державних органів, передбачала участь у ній шкіл, культосвітніх установ, профспілок, громадських об'єднань»⁹¹. Влада впроваджувала «струнку систему» для досягнення значного успіху в атеїстичному вихованні. В цій системі одну з головних ролей відводили музеям історії релігії та атеїзму, адже за їх допомогою, використовуючи експонати (предмети просто як пам'ятки), діорами, історичні реконструкції влада намагалася наочно показати та переконати людей в тому, що релігія – це ідеологія буржуазних, феодальних класів (духовенство, яке збагачується за рахунок мирян; церква, яка співпрацювала з царями, імператорами тощо). Діяльність атеїстичних музеїв була націлена на активну пропаганду антирелігійних норм. Варто зазначити, що незважаючи на зміни, які відбувалися в СРСР (зміна керівників): «на тлі часткових і суперечливих змін у культурницькій сфері – від послаблення заборон до суворих диктаторських вимог – музейна галузь і надалі залишалася ідеологічним інструментом впливу на суспільну свідомість»⁹².

⁹¹Дудка Л. Антирелігієзація музеїв та музеєфікація культурних споруд: дві паралелі насадження радянської моделі державно-церковних відносин в Україні в кінці 1920-х – 1930-х роках // Краєзнавство: науковий журнал. № 4. Київ, 2010, с. 64.

⁹²Маньковська Р. Музеї України в суспільно-політичних процесах 1960-1980 рр. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Вип. 23. Київ, 2018, с. 77.

Важливо наголосити, що спочатку антирелігійну пропаганду проводили через атеїстичні виставки музеїв інших профілів: «з середини 1920-х років антирелігійні виставки стали створюватися по всій країні, переважно на базі краєзнавчих музеїв»⁹³. Окрім краєзнавчих музеїв, також почали проводити атеїстичні виставки й в історичних музеях (дана практика продовжувалася і коли було вже відкрито цілу низку атеїстичних музеїв). Наприклад, починаючи з 1928 р., атеїстичні виставки проводилися в Чернігівському державному музеї, Полтавському державному музеї.

З самого початку, за сприянням Спілки воєнних безбожників та пам'яткоохоронних структур, атеїстичні музеї відкривали в приміщеннях церков, монастирів, синагогах, мечетях (культових спорудах). Ці приміщення були закритими та стояли порожніми або переобладнанні владою під склади, військові частини, трудові колонії, архіви, кінолекторії, театри, бібліотеки тощо. Таким чином було вирішено кілька завдань, а зокрема створення атеїстичних осередків та проблеми з охороною даних будівель («у такий спосіб пам'яткоохоронці сподівалися врятувати цінні зразки культової архітектури від руйнування»⁹⁴). «Атеїстичні музею відкривали не лише в церквах, синагогах, але й за перші двадцять років існування радянського режиму сотні «Музеїв атеїзму» були відкриті по всьому Радянському Союзу в громадських будівлях, на фабриках»⁹⁵ (дана практика продовжувалася і в подальшому), атеїстичні музеї створювали на громадських засадах. Також церковні та монастирські приміщення використовували музеї іншого профілю.

Кріспін Пайн зазначає, що «до 1929 р. в державі було 30 антирелігійних музеїв, переважна більшість з яких – це колишні церкви»⁹⁶.

⁹³ Shakhnovich M. Comparative Religion and Anti-Religious Museum of Soviet Russia in the 1920s // *Religins*. Vol. 11 № 2 Italy, 2020, p. 5.

⁹⁴ Дудка Л. Антирелігієзація музеїв та музеєфікація... с. 66.

⁹⁵ Paine C. Militant Atheist Objects: Anti-Religion Museums in the Soviet Union // *Present Pasts*. Vol. 1 London, 2009, p. 64.

⁹⁶ Paine C. Militant Atheist Objects... p. 75.

Маріана Шахнович наводить іншу цифру, що «до кінця 1920-х років у Радянському Союзі було відрито понад 100 антирелігійних музеїв»⁹⁷. А Ігор Полянський, що «в 1932 р. було 45, а до 1970 р. було сотні антирелігійних музеїв»⁹⁸. Варто наголосити, що відкриття атеїстичних музеїв відбулося й після 1970 р., низка яких були відриті на території Української РСР.

Одним з перших великих атеїстичних музеїв, на теренах СРСР було відкрито музей в Москві – Центральний антирелігійний музей 10 червня 1929 р. в приміщенні колишнього Страсного монастиря («зручне розташування монастиря вирішило вибір місця для відкриття за ініціативою Союзу безбожників Центрального антирелігійного музею»⁹⁹). «Його відкриття було приурочено до проведення II Всесоюзного з'їзду Союзу воєвоєничих безбожників у підпорядкуванні яких він знаходився»¹⁰⁰. Експозиція Центрального антирелігійного музею в Страсному монастирі була побудована по принципу зосередження в його стінах традиційно шанованих святинь, реліквій, священних предметів з роз'яснювальними етикетажем¹⁰¹ «негативного характеру, нерідко з принизливим для віруючих змістом»¹⁰².

В 1937 р. музей перенесли в приміщення церкви Миколи Чудотворця, адже будівлю колишнього Страсного монастиря мали знести. В лютому 1942 р. музей перейменували на Центральний музей історії релігії та атеїзму, а в березня 1947 р. музей об'єднали з Музеєм історії

⁹⁷ Shakhnovich M. Comparative Religion and Anti-Religious... p.5.

⁹⁸ Polianski I. The Antireligious Museum: Soviet Heterotopia between Transcending and Remembering Religious Heritage / Science, Religion and Communism in Cold War Europe (St Antony's Series): editors: Paul Betts, Stephen A. Smith. New York, 2016, p. 255.

⁹⁹ Постернак О. Музейня политика России и судьба религиозного культурного наследия в 1920-1930 – х гг. (по материалам Донского и Страсного монастырей) // Автореферат диссертации. Москва, 2006. с. 21.

¹⁰⁰ Терюкова Е. Центральный антирелигиозный музей в Москве и изучение народный религиозности в СССР в 1930–1940-х годах // Труды по истории и антропологии религии. Санкт –Петербург, 2019. с. 19.

¹⁰¹ Етикетаж – у музейній справі це етикетки для позначення експонатів і стендів, виконані за єдиними принципами щодо обсягу інформації, послідовності викладу та графічного відтворення.

*Етикетаж (Електронний ресурс) – Режим доступу: <https://vinnytsia-museum.in.ua/glossary/30-etiketazh> (15.10.2020)

¹⁰² Постернак О. Музейня политика России... с. 22.

релігії АН СРСР в Ленінграді¹⁰³ згідно «постанови Президії АН СРСР «Про ліквідацію Музею історії релігії в Москві» і передачі його колекцій в Ленінград в Музей історії релігії АН СРСР»¹⁰⁴.

Музей історії релігії АН СРСР у Ленінграді «був створений в системі Академії наук СРСР на підставі рішень Президії АН СРСР від 7 вересня 1930 року і Секретаріату ЦВК СРСР від 26 квітня 1931 р.»¹⁰⁵. Урочисте відкриття музею відбулося 15 листопада 1932 р. в приміщенні Казанського Собору. «Музейна афіша 1933 р. музею повідомляла: музей історії релігії та атеїзму показує історичний розвиток релігії з древніх віків до наших днів, розкриває класову роль релігії і релігійних організацій, розвиток антирелігійних ідей і масового безбожного руху»¹⁰⁶.

«В 1954 р музей отримав нову назву Державний музей історії релігії та атеїзму АН СРСР, а з 1961-го року музей був переведений з підпорядкування Академії наук у відання Міністерства культури СРСР»¹⁰⁷. «Зміна назви була пов'язана з курсом радянської влади на поширення саме науково-атеїстичної пропаганди»¹⁰⁸. Початком стала постанова ЦК КПСС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». Пізніше були видані нові постанови з метою посилення науково-атеїстичної пропаганди, які вплинули на роботу музею: постанова «Про стан і заходи поліпшення

¹⁰³ Тепер м. Ленінград – це м. Санкт-Петербург.

¹⁰⁴ Терюкова Е. Центральний атнрелігійний музеїв... с. 28.

¹⁰⁵ История музея (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://www.gmir.ru/about/history/> (15.10.2020)

¹⁰⁶ Шахнович М., Чумаков Т. Музей истории религии Академии наук СССР и российское религиоведение (1932-1961). Санкт-Петербург, 2014. с. 33.

¹⁰⁷ История музея (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://www.gmir.ru/about/history/> (10.10.2020)

¹⁰⁸ «В історії ідейно-просвітницької роботи в області релігії в СРСР можна виділити п'ять періодів:

1. З 1917 по 1921 рр. – період антирелігійної, частіше всього антицерковної агітації.
2. З 1922 по червень 1941 рр. – з моменту виходу в світ статті В.Леніна «Про значення воявничого матеріалізму».
3. З 1944 по 1954 рр. – період науко-просвітницької, в першу чергу природничо-наукової пропаганди.
4. З 1954 по 1961 рр. – період науково-атеїстичної пропаганди.
5. З 1961 р. – період науково-атеїстичного виховання

* Шахнович М., Чумаков Т. Музей истории религии... с. 84-85

масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області» (1959 р.), постанова «Про заходи з покращення роботи Всесоюзного суспільства по розповсюдженню політичних і наукових знань» (1959 р.) тощо.

Державний музей історії релігії та атеїзму в Ленінграді стає головним музеєм серед атеїстичних музеїв в СРСР. Його працівники були залучені до створення експозицій та виставок атеїстичних музеїв на території СРСР: надавали свої рекомендації, які були обов'язкові до виконання.

Одним з перших атеїстичних музеїв в УРСР був музей, який входив в музейне містечко на території Києво-Печерської лаври, якій надали статус історико-культурного заповідника: «9 вересня 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР видали постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко»¹⁰⁹. А в 1927 р. було затверджено положення РНК УРСР «Про Всеукраїнське музейне містечко». «На території заповідника, площа якого складає 28 гектарів, знаходиться близько ста історичних споруд, 40 із яких – унікальні пам'ятки архітектури XI – XVIII ст.»¹¹⁰.

В липні 1939 р. Музей культур та побуту отримав нову назву Центральний антирелігійний музей УРСР. За цим музеєм закріпили 10 приміщень: «собор Успіння Пресвятої Богородиці, Свято-Троїцьку надбрамну церкву, церкву Всіх святих, Велику лаврську дзвіницю, церкви Дальніх печер, Ближні і Дальні печери»¹¹¹. Під час Другої світової війни

¹⁰⁹ Федорова Л. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Електронний ресурс) – Режим доступу:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyivo_Pechersky_zapovidnyk (10.10.2020).

¹¹⁰ Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник = Києво-Печерский государственный историко-культурный заповедник / уклад. М. З. Петренко ; фото Ю. Г. Орлова, В. О. Чуприніна. Київ, 1981. с. 7.

¹¹¹ Федорова Л. Національний Києво-Печерський...

заповідник призупинив свою діяльність («взагалі з початком війни атеїстичні періодичні видання та видавництва були закриті, більшість антирелігійних музеїв були закриті, а більшість установ, відповідальних за атеїстичну діяльність, були ліквідовані»¹¹²). Після закінчення війни була відновлена антирелігійна діяльність на території заповідника.

«У російській музеології 1960–1980-ті роки вважаються найкращим етапом розвитку музейного будівництва в СРСР»¹¹³. «Ідеологічною вказівкою у роботі музеїв стала постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв в комуністичному вихованні трудящих» (1964 р.)»¹¹⁴. «Вона вимагала від партійних, радянських, профспілкових і громадських організацій приділяти особливу увагу музейному будівництву як важливій ділянці ідеологічної роботи»¹¹⁵. Також були видані інші постанови, а саме постанова ЦК КПРС «Про заходи з посилення атеїстичного виховання населення» (1964 р.), постанова Міністерства культури Української РСР «Про стан і заходи з покращення науково-просвітницької діяльності музеїв республіки» (1969 р.), постанова ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982 р.) тощо. Варто зазначити, що «особливо активно розвиток музейної мережі відбувався у 1970-х-1980-х рр. в УРСР (здійснюються заходи щодо вдосконалення роботи існуючих музеїв, активно відкриваються нові)»¹¹⁶.

«У лютому 1971 р. розпочав свою роботу»¹¹⁷ Музей історії релігії та атеїзму в Івано-Франківську як філіал Івано-Франківського краєзнавчого музею. Музей розмістили в приміщенні Вірменського костелу в якому

¹¹² Smolkin V. A Sacred Space is never empty: a history of Soviet Atheism. New Jersey, 2018. p. 55.

¹¹³ Takahashi S. Church or Museum? The Role of State Museums in Conserving Church Buildings, 1965 – 1985// Journal of Church and State. Vol. 51. № 3. Oxford, 2009, p. 503.

¹¹⁴ Крупник Л. Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті роки ХХ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.. Т. 19 (2). Київ, 2009, с. 383.

¹¹⁵ Гайда Л. Формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при навчальних закладах України // Краєзнавство. №3. Київ, 2011, с. 50.

¹¹⁶ Крук О. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) // Автореферат дисертації. Харків, 2000. с. 8

¹¹⁷ Івано-Франківський музей історії релігії та атеїзму : путівник / Н. Г. Повх, Л. І. Чернявська, Б. Д. Вівчар, М. І. Паньків. Ужгород, 1982. с. 2.

«після Другої світової війни деякий час відбувалися богослужіння, а потім будівля стояла пустою, доки в 1965 р. сюди не вселився драмтеатр»¹¹⁸. Драмтеатр в приміщенні Вірменського костелу перебував до 1967 р., після чого влада передала будівлю під керівництво обласного краєзнавчого музею. «Він став науково-методичним центром атеїстичної пропаганди»¹¹⁹ в м. Івано-Франківську та в Івано-Франківській області.

Музей в Ужгороді: «Ужгородський Музей атеїзму був створений у 1973 році в приміщенні колишньої православної церкви під назвою Музей історії релігії та атеїзму»¹²⁰, як філія Закарпатського краєзнавчого музею. «Процес організації музею затягнувся на 5 років, адже до 1978 р. був укомплектований штат працівників і 1 вересня 1979 р. Ужгородський музей атеїзму відчинив свої двері для відвідувачів»¹²¹.

В Дніпропетровську в 1977 р. було відрито музей історії релігії та атеїзму у Спасо-Преображенському соборі; в костелі Святих Петра і Павла створили Обласний музей атеїзму в Луцьку в 1980 р. як філію Волинського краєзнавчого музею тощо. Загалом Г.Мезенцева¹²² в своїй книзі згадує за 8-м атеїстичних музеїв в містах УРСР на 1980 р. (див. додаток 1).

Атеїстичні музеї активно створювали й на громадських засадах: Музей наукового атеїзму в м. Яворові (Львівська обл., 1973 р.), Музей наукового атеїзму в с. Щирець (Львівська обл., 1973 р.), Музей наукового атеїзму в с. Уріж (Львівська обл., 1973 р.), Дублянський народний музей наукового атеїзму (Львівська обл., 1983 р.), Музей атеїзму у колишній монастирській церкві с. Дора (Івано-Франківська область, 1970 р.), Музей

¹¹⁸ Палійчук У. Сакральна спадщина Прикарпаття за радянської доби: проблема обліку, збереження і використання (Електронний ресурс) – Режим доступу: <https://sworld.education/index.php/history-213/world-history-and-the-history-of-ukraine-213/17618-213-798> (10.10.2020)

¹¹⁹ Галайчак Т. Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 3. 1966-1971... с. 630.

¹²⁰ Кузьма В. Діяльність музею атеїзму в м. Ужгород (1973-1990 рр.) // Науковий вісник ужгородського університету. №2, Ужгород, 2018, с. 29.

¹²¹ Кузьма В. Діяльність музею атеїзму... с. 30.

¹²² Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР). Київ, 1980. с. 110-116.

атеїзму в с.Хотинь (Івано-Франківська область, 1970 р.), Музей атеїзму в с. Цвітова (Івано-Франківська область, 1970 р.), Районний атеїстичний музей в с. Чепівці (Закарпатська область, 1973 р.), Музей атеїзму в с. Ділове (Закарпатська область, 1971 р.) тощо. Майже в усіх районах створювали, окрім атеїстичних музеїв на громадських засадах атеїстичні кімнати, «будинки атеїста та пересувні атеїстичні клуби, також систематично проводили вечори запитань і відповідей, тематичні, літературні вечори по питаннях наукового атеїзму»¹²³.

Також продовжувалася практика відкриття в приміщеннях колишніх церков та монастирів музеїв іншого профілю: Картинна галерея у Львові, музеї на «громадських засадах»¹²⁴.

1.3. Історія заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму

Працівники Львівського історичного музею, починаючи з 50-х рр. ХХ., почали на території Львова та Львівської області займатися пропагандою науково-атеїзму. На основі експонатів з музейної колекції в відділах експозиції музею використовували окремі тематичні комплекси з пропагандою атеїстичних ідей (наприклад «антиклерикальні матеріали експозиції відділу епохи капіталізму розповідали про антинародну політичну діяльність уніатської церкви»¹²⁵). На початках антирелігійної роботи працівники музею застосовували атеїстичні мотиви в експозиції

¹²³ Галайчак Т. Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 2. 1953-1966 (документи і матеріали)... с. 515.

¹²⁴ «Громадські музеї є культурно-просвітніми установами, які цілеспрямовано збирають, зберігають, експонують предмети матеріальної та духовної культури, що представляють історичну, наукову, художню та іншу цінність, які ведуть на їхній основі широку роботу з комуністичного виховання трудящих... Громадські музеї діляться на наступні групи: музеї, що працюють під безпосереднім керівництвом органів культури (районні, міські, сільські), котрі й звітують перед ними; музеї колективів підприємств, установ, радгоспів, колгоспів, вищих і середніх спеціальних закладів, професійно-технічних училищ, що працюють під керівництвом їх громадських організацій і адміністрації (правління); шкільні музеї, що працюють під керівництвом органів народної освіти». Громадські музеї також позначені як недержавні: «поряд із державними музеями важливе місце в забезпеченні охорони, вивчення та пропаганди пам'яток історії та культури належить музеям, які працюють на громадських засадах». Інша їхня назва «самодіяльні музеї», «народні музеї».

*Стельмах І. Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці Центру пам'ятокознавства: збірник наукових праць. Вип. 16. Київ, с. 107.

¹²⁵ Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 1.

відділів – спрощено: «відсутній закономірний зв'язок з іншими історичними явищами та подіями»¹²⁶. «Вже згодом лектори-екскурсоводи стали пов'язувати атеїстичні та антиклерикальні матеріали з соціально-економічним розвитком суспільства»¹²⁷. Масового характеру не мала й виставкова робота на науково-атеїстичну тематику, читання лекцій в музеї і поза ним, виступи на радіо та телебаченні, проведення або відвідування вечорів запитань та відповідей. Лише в 1959 р. в Львівського історичному музеї була відкрита окрема антирелігійна виставка «Походження та соціальний зміст християнства» з метою системної науково-природничої та атеїстичної пропаганди.

Виставка складалася з 3 тем: «Походження релігії», «Походження християнства» та «Християнська церква на службі панівних класів». Теми виставки поділили на 8 розділів: «Класики марксизму ленінізму про марксизм», «Походження релігії», «Походження християнства», «Церква на службі експлуататорів», «Церква – ворог науки і прогресу», «Атеїзм і атиклерикальна сатира», «Сучасна церква – осередок марновірства», «Радянська наука проти релігії»¹²⁸. В 1967 році дана виставка була доповнили розділом «Трудящі поривають з релігією». На основі цієї виставки музейні працівники видали путівник-довідник «Походження та соціальний зміст християнства» (1967 р.) в львівському видавництві Каменяр та проводили телепередачі. Виставку відвідали значна кількість відвідувачів¹²⁹ про що свідчать дані лекцій-екскурсій «в 1960 році – 200 екскурсій, 1965 році – 398, в 1966 році – 567, в 1967 році – 656, за 9 місяців

¹²⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

¹²⁷ Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 1.

¹²⁸ Там само, арк. 2.

¹²⁹ Коментарі до виставки:

1. Ми воїни – прикордонники оглянули експонати виставки, залишилися задоволеними. Добре, що у музеї організована виставка проти релігії. Адже релігія – ворог народу. (військові, 7 лютого, 1960 рік).

2. Львівський історичний музей дуже добре зробив, що відкрив виставку «Походження та соціальний зміст християнства». Дивиться вона з великим інтересом. Варто було б доповнити виставку про діяльність Ватикану і його монастирів у Львові. (інженер, 20 грудня, 1959 рік).

* Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 5

1968 року – 518»¹³⁰, в 1969 році – виставка демонтована (будівництво філіалу). Окрім використання в експозиції атеїстичних ідей та створення атеїстичної виставки, атеїстична діяльність велася й за допомогою інших форм (епізодично): лекції, виступи на радіо, на телебаченні, друк статей в журналах, газетах тощо.

Згодом на основі виставки «Походження та соціальний зміст християнства» була відкрита в Львівському історичному музеї філія по історії релігії та атеїзму, адже на думку влади «досвід роботи постійно діючої виставки за декілька років показав, що музейна експозиція на атеїстичну тематику є важливим комплексом першоджерел для пропаганди наукового атеїзму серед населення»¹³¹.

В 1964 р. виходить постанова бюро Львівського промислового обкому КП України та виконкому обласної промислової Ради депутатів трудящих від 28 серпня № 26 «Про організацію філіалу історії релігії та атеїзму при Львівському державному історичному музеї». В якій наголошувалося, що внаслідок значної кількості церковних установ у місті Львові – відсутня установа, «яка б стала центром атеїстичної пропаганди і вела б систематичну наступальну роботу і боротьбу за подолання релігійних пережитків у свідомості людей»¹³². Тому було прийнято рішення «погодитись з пропозицією обласного промислового управління культури про створення філіалу історії релігії та атеїзму при Львівському історичному музеї як центру атеїстичної пропаганди серед трудящих»¹³³.

Влада аргументувала відкриття атеїстичної філії не лише присутністю в місці великої кількості церков, молитовних будинків та костелів, але й значним успіхом згаданої мною виставки та цікавістю громадських кіл міста науково-атеїстичними питаннями.

¹³⁰Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 5.

¹³¹ Архів ЛМІР, оп. 1, Спр.1, арк.6.

¹³² Там само, арк.1.

¹³³ Там само, арк.1.

Планували на початку роботи музею створити «сім окремих відділів тематично пов'язаних між собою, методичний кабінет, лекторій з кіноустановою та бібліотеку»¹³⁴.

Для філіалу виділили будівлю колишнього Домініканського костелу з монастирським приміщенням¹³⁵ загальною площею в 2 438 м² на вул. Ставропійгівській, 1, оскільки «цей костел був близько до Львівського історичного музею і там були склади різної продукції, бази (можна було перенести), а на другому поверсі монастиря вже був архів – музей отримав костел та перший поверх колишнього монастиря»¹³⁶. До 15 жовтня 1964 р. звідти мали переселити склади, бази, а саме приміщення відремонтувати для повноцінної роботи філіалу: побудова котельні, монтаж опалення, налагодити водопостачання та каналізацію, одне з наданих приміщень переобладнати під лекторій для перегляду фільмів на антирелігійну тематику.

Директорів львівських музеїв (Музей етнографії та художнього промислу, Картинна галерея, Державний музей українського мистецтва) та інших освітніх установ зобов'язали «подати пропозиції про передачу філіалу історії релігії та атеїзму експонатів по історії релігії, творів мистецтва атеїстичного змісту, фонди, які є в їхньому розпорядженні»¹³⁷. Окрім експонатів керівництво цих установ мало передати й літературу з метою створення в філіалі історії релігії та атеїзму, постійно діючої бібліотеки. Керівництво Львівського Політехнічного інституту забов'язали за допомогою студентів «на громадських засадах організувати виготовлення технічної документації на капітально-ремонтні роботи приміщень та проведення монтажу електроосвітлення і влаштування

¹³⁴ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 29

¹³⁵ «Раніше монастир і костьол належали чернечому ордену домініканців»

* Львівський музей історії релігії та атеїзму : нарис-путівник / автори тексту: В. М. Віхоть, М. В. Косів, Ю. М. Матюхін. Львів, 1974. с. 4

¹³⁶ З інтерв'ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

¹³⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк.2

маятника Фуко»¹³⁸. Останній був встановлений «в приміщенні музею в 1970 р.»¹³⁹. До речі маятник Фуко¹⁴⁰ був розміщений і в інших атеїстичних музеях: в Дніпропетровському музеї історії релігії та атеїзму, Луцькому музеї атеїзму тощо.

З колективу Львівського історичного музею «допомогу у створенні атеїстичної філії, а пізніше й самостійного музею надали директор Т. Новак, заступник директора Л. Шуляновський, головний охоронець фондів С. Козловська, художник Л. Столяр та інші»¹⁴¹. Науковці історичного музею займалися пошуком експонатів, розробкою та написанням тематико-експозиційних планів для створення майбутньої експозиції. Працівники даного музею відповідали за наукову та господарську роботи. Вони

«здійснили ряд експозицій по районах Львівської та сусідніх областей, з метою збору необхідного для створення експозиції матеріалу Під час експедиції в Закарпатську область зібрано понад 2 тис. експонатів з історії церковних організацій та діяльність клерикалів... Відрядження в Чернівецьку область завершилося збором матеріалів з історії старообрядської секти з історії православ'я на Буковині...»¹⁴².

Для створення експозиції філіалу Львівського музею історії релігії та атеїзму, також, були залучені працівники Державного музею історії релігії та атеїзму з Ленінграду, які надавали численні консультації:

«вони нам допомогли з створенням самої експозиції, допомагали експонатами, адже нам відали й експонати. Допомога була методична. До нас приїжджали працівники Ленінградського музею історії релігії та атеїзму: «була така Р. Філіповна, вона була в методичному відділі Ленінградського музею і вона приїжджала до нас, допомагала

¹³⁸Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 2

¹³⁹ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму : нарис-путівник... с. 6

¹⁴⁰ Маятник Фуко – маятник, який використовується для демонстрації обертання Землі навколо своєї осі.
*Маятник Фцко (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE_\(%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE_(%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0)) (10.10.2020)

¹⁴¹ Архів ЛМІР, оп.1, спр. 7, арк. 32

¹⁴² Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 8.

консультаціями та порадами. Взагалі усі рекомендації, які ми отримували від їхнього музею – були обов’язкові до виконання»¹⁴³.

Також допомагали консультаціями для побудови експозиційних відділів викладачі з Державного університету ім. Івана Франка: «завідувач кафедри наукового атеїзму М. Куц, кандидат історичних наук І. Свешніков, завідувач кафедри історії СРСР Ю. Сливка, викладач Д. Міньковецький»¹⁴⁴

9-го квітня 1970 року – відкрито філіал історії релігії та атеїзму при Львівському історичному музеєві: «Відкриття Музею історії релігії та атеїзму у Львові було великою подією у громадському житті, адже музей став основним осередком науково-атеїстичної пропаганди серед населення Львівщини та інших західних областей УРСР»¹⁴⁵. Рік до того в 1969 р. філія атеїстичного музею отримала найвищу категорію – 1 категорію (високі зарплати).

Публіці представили 3-ри відділи: «Наука і релігія» «Походження релігії» та «Походження християнства». Експозиція була відкрита до столітнього ленінського ювілею: «готуючи гідну зустріч 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, колектив музею з честю виконав завдання Львівського обкому КП України та облвиконкому Ради депутатів трудящих і збудував музей історії релігії та атеїзму, який було відкрито напередодні Ленінського ювілею»¹⁴⁶.

Інші 3-ри відділи були відкриті до кінця 1970 року: «Історія православ’я та атеїзму на Україні», «Католицизм на західноукраїнських землях» та «Історія уніатської церкви на західноукраїнських землях».

«Музейна експозиція була побудована на основі досліджень в галузі природознавчих, технічних, суспільних наук, давала необхідний мінімум

¹⁴³ З інтерв’ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

¹⁴⁴ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

¹⁴⁵ Там само, арк. 36.

¹⁴⁶ Там само, арк. 11.

знань для формування матеріалістичного світогляду»¹⁴⁷. Серед експонатів були представлені стародруки, живопис, графіка, скульптури, барельєфи, фотографії, документи тощо.

Філії музею не вистачало для повноцінної роботи більшої кількості працівників, про що неодноразово керівництво атеїстичної філії повідомляло директору Львівського історичного музею: «для завершення усіх робіт по створенню експозиції нових відділів музею нам необхідно ще додаткових 18 одиниць наукових і технічних працівників»¹⁴⁸. «Збільшення кількості працівників відбулося уже після того як музей став незалежною установою і отримав дозвіл на розширення штатного розпису»¹⁴⁹. Міністерство культури УРСР затвердило штатний розпис на 59,5 одиниць 13 березня 1973 р.: «ми набирали нових людей по мірі відкриття відділів»¹⁵⁰.

«Музей створено постановою Ради Міністрів Української РСР від 23 жовтня 1972 року № 479»¹⁵¹, а 13 листопада 1972 року вийшов наказ Міністра культури Української РСР Ю. Юльченка «Про створення Львівського музею історії релігії та атеїзму» №542: «створити Львівський музей історії релігії та атеїзму»¹⁵². На думку першого директора музею Ю.Матюхіна:

«окремий музей створили тому, що в західних областях України була досить складна релігійна обстановка, адже релігійність була значно вища ніж в центральній Україні і на сході України. Також для створення цього музею багато зробив директор Львівського історичного музею Т.Новак (герой Радянського союзу). Окрім того, враховуючи досягнення в роботі колективу філії Львівського

¹⁴⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 57.

¹⁴⁸ Там само, арк. 38.

¹⁴⁹ З інтерв'ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

¹⁵⁰ З інтерв'ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

¹⁵¹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 80.

¹⁵² Архів музею ЛМІР, оп 1, спр.1, арк. 3.

музею історії релігії та атеїзму, музеєві дозволили стати незалежною установою від Львівського історичного музею»¹⁵³

Міністр забор'язав Львівське обласне управління культури вирішити питання щодо груп по оплаті праці музейним працівникам, вирішити питання щодо виділення нового приміщення для експозиційного відділу «Подолання релігійних пережитків в розвиненому соціалістичному суспільстві», обговорити про позиції щодо штатного розпису.

Керівництво музею «забезпечити до 1 січня 1973 року розробку ескізів художнього оформлення експозиції музею і подати їх на розгляд Художньої ради Міністерства культури УРСР»¹⁵⁴, забор'язали дослідити тематико-експозиційні плани експозиції в інших установах та подати напрацювання в Міністерство культури Української РСР (останній термін подання був до 1 грудня 1972 року), «провести необхідний збір експонатів та забезпечити побудову експозиції до 1 березня 1973 року»¹⁵⁵.

Пізніше 27 листопада 1972 р. вийшов наказ №215 Львівського обласного управління культури «Про створення Львівського музею історії релігії та атеїзму» на основі попередніх наказів: «на базі відділу історії релігії та атеїзму на базі Львівського історичного музею створити Львівський музей історії релігії та атеїзму»¹⁵⁶.

Як окрема організація від Львівського історичного музею «Львівський музей історії релігії та атеїзму починає працювати з 2 квітня 1973 р.»¹⁵⁷. Спочатку в.о директором музею стає Ю. Матюхін, а потім лише через рік його затвердили на посаду директора при підтримці і допомозі Я. Вітошинського (начальник відділу культури облвиконкому).

¹⁵³ З інтерв'ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

¹⁵⁴ Архів музею ЛМІР, оп 1, спр.1, арк. 3.

¹⁵⁵ Там само, арк. 3.

¹⁵⁶ Там само, арк. 3.

¹⁵⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 80.

Після того як музей став самостійно установою, він опинився під керівництвом Львівського обкому Комуністичної партії та облвиконкому.

В 1973 р. для відвідувачів були відкриті експозиційні відділами:

«Наука і релігія», «Походження релігії», «Походження християнства», «Католицька церква – знаряддя соціального й духовного гноблення трудящих», «Антинародна діяльність уніатської церкви», «Класова суть православ'я та розвиток атеїзму на Україні», «Реакційність віровчення і культу релігійного сектантства», «Іудаїзм – ідейне джерело сіонізму», «Подолання релігійних пережитків у розвинутому соціалістичному суспільстві»¹⁵⁸.

Після відкриття музей стає «основним осередком науково-атеїстичної пропаганди серед населення Львівщини та інших західних областей»¹⁵⁹. Пропаганда наукового-атеїзму музею проводилася відповідно до ленінських документів з питань науково-атеїстичної пропаганди, директив Комуністичної партії та Радянського уряду, з'їзду КПРС¹⁶⁰. В радянській пресі висвітлювали інформацію про відкриття атеїстичного музею у Львові: наприклад газетна стаття в «Советской культуре» за 9 серпня 1974 р. містила в собі інформацію, що в приміщенні колишнього домініканського костелу «розмістили найбільший на Україні один з найбільш вагомих в нашій країні музей історії релігії та атеїзму, цікаве наукове зібрання, методичний центр атеїстичної роботи для всієї області»¹⁶¹.

Варто зазначити, що під керівництвом Львівського музею історії релігії та атеїзму в подальшому буде відкрито дві атеїстичні філії: музей атеїзму в м. Червонограді у приміщенні колишнього Васильянського монастиря та церкви Св. Георгія (почне працювати з 1 квітня 1980 р.) та музей атеїзму в м. Дрогобичі на території колишнього костельу Марії і Варфоломея (почне функціонувати повноцінно з липня 1986 р.). Також

¹⁵⁸ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму : нарис-путівник ... с. 4

¹⁵⁹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 82.

¹⁶⁰ Там само, арк. 25.

¹⁶¹ Архів ЛМІР, оп.1, спр. 73 (2), арк. 7.

планували відкрити музей атеїзму в м. Городку, проте музей не створили через розпад СРСР.

Незважаючи на те, що музеєві дали приміщення колишнього Домініканського костелу, цього було недостатньо для повноцінної роботи, тому приміщення музею зазнавало змін: «постійно керівництво музею шукало нові приміщення і домовлялося, щоб ці приміщення орендувати для музею»¹⁶².

Кілька років в музеї не було повноцінного фондосховища. Тимчасово фондосховище спочатку розмістили «у теперішній діючій церкві, там на хорах (на балконах)»¹⁶³. А в підвальних приміщеннях тривав ремонт для пристосування їх під фондосховище і лише в 1980 р. були звершені усі роботи.

В 1979 році «підписані договори на оренду 6 підвальних приміщень і розпочато ремонтні роботи по пристосуванню їх під фото і голографічну лабораторію, реставраційну мастерню»¹⁶⁴. Для музейного складу – відремонтовали приміщення на вул. Шота Руставелі, 32.

Проте на 1980 р. «приміщення на вулиці Ломоносова № 15, яке виділили під фотолабораторію – перебувало в стадії ремонту»¹⁶⁵. Голографічна лабораторія: «проводилася підготовка працівників технічного відділу до роботи в голографічній аудиторії, стажування технічного персоналу у ВО «Полярон»»¹⁶⁶. Як результат приміщення для фотолабораторії було готове для роботи наступного року 1981 р., а приміщення для голографічної лабораторії в 1983 р. після закінчення ремонту: «закінчено ремонт приміщення під голографічну лабораторію на вул. Жовтневій, 69»¹⁶⁷.

¹⁶² З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

¹⁶³ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

¹⁶⁴ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 107, арк.13.

¹⁶⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.124. арк. 16.

¹⁶⁶ Там само, арк. 16.

¹⁶⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.157, арк. 9.

В 1982 р. тривали ремонтні роботи в приміщенні, яке вдалося отримати під майстерню по вул. Шевченка 54/56 . В 1983 році майстерня – відкрита для працівників. До того реставраційна майстерня знаходилася, тимчасово, «на хорах (балконі) в костелі розмістили і реставраторів, які там працювали»¹⁶⁸.

Висновки до розділу I

Отже, антирелігійна політика радянської влади мала характер насадження атеїстичного світогляду та виховання людини в дусі комуністичної ідеології. Партійне керівництво поширювало атеїстичні ідеї за допомогою активної агітаційної кампанії в школах, в вузах, за допомогою засобів масової інформації, на роботі, при святкуванні антирелігійних свят тощо.

Однією з особливостей проведення антирелігійної політики стало використання в боротьбі з церквою не лише агітації та антирелігійної пропаганди серед населення в поєднанні з кримінальним та адміністративними правопорушеннями, але й використання РПЦ, яка стала одним з інструментів боротьби влади проти інших церков. Незважаючи на важливу роль, яку відгравала РПЦ для владної верхівки на міжнародній арені та в внутрішньому житті держави, вона також зазнавала значних переслідувань (зменшення кількості духовенства, закривання церков, монастирів тощо) та була обмежена в своїй діяльності. Переслідуванням піддавалися представники усіх релігійних конфесій.

Атеїстичні музеї радянська влада створювала з метою поширення норм наукового-атеїзму. Пропаганда наукового-атеїзму проводилася згідно визначеної політики партії, а музеї атеїзму були одним з методів цієї політики, які мали допомогти створити «нову людини» (відмова від підтримки релігії).

¹⁶⁸ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

Львівський музей історії релігії та атеїзму відкрили на противагу релігійної ситуації в місці та області. Як наслідок музей став основним осередком науково-атеїстичної пропанди в області.

II. Напрями діяльності

Фондова діяльність у Львівському музеї історії релігії та атеїзму була спрямована на збирання, опис та накопичення музейних предметів (накопичення та систематизація пам'яток) на науково-атеїстичну та релігійну тематики.

Науково-експозиційна діяльність – це побудова наукової експозиції, яка в атеїстичних музеях була направлена на критику релігійного світогляду та церковної діяльності. Натомість вона популяризувала матеріалістично-атеїстичне світобачення.

Виставки вважалися однією з важливих форм атеїстично-просвітницької пропаганди. Для виставок використовували матеріали, які знаходилися в музейних фондосховищах з метою доповнення атеїстичної експозиції або навпаки з метою показати відвідувачам експонати на теми, які не піднімає музейна експозиція.

2.1. Фондова діяльність.

Фондова робота в радянський період складалася з кількох завдань, а саме з комплектування фондів, з обліку, визначення і опису музейних предметів та з збереження фондівих одиниць.

«Рішення про наповнення фондів новими експонатами обговорювали і узгоджували на методичній раді музею з метою формування візії пошуку експонатів»¹⁶⁹. Збір матеріалів науковцями Львівського музею історії релігії та атеїзму вівся з 1977 р. й на основі картків-завдань, «у яких чітко визначали теми, підтеми, по яких треба

¹⁶⁹ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

збирати експонати, їх види, зміст, джерела пошуків»¹⁷⁰. Дані карток-завдань складали наукові працівники експозиційних відділів музею на початку року з метою систематичного та цілеспрямованого збору експонатів. Туди входили експонати, які експозиціонери вважали важливим для музею та експонати, які музейні працівники мали зібрати згідно плану. Цей «план мав бути обов'язково виконаний, адже від його виконання залежала категорія музею, а Львівський музей історії релігії та атеїзму мав найвищу 1 категорію і важливо було її не втратити»¹⁷¹. «Для вивчення своєї галузі експозиційних тем наукові працівники встановлювали постійні контакти з об'єктами збирання експонатів, створили актив ентузіастів краєзнавців-атеїстів, який допомагав у збиранні необхідного матеріалу»¹⁷².

Варто зазначити, що на початках створення у Львові атеїстичного музею одні з перших експонатів, які отримав музей були експонати з фондів Львівського історичного музею. «Нам історичний музей передав 5 тис. експонатів»¹⁷³. Окрім того, частину інших експонатів музей отримав від інших львівських музеїв, установ тощо. Також, як уже раніше зазначалося – керівництво Державного музею історії релігії та атеїзму з Ленінграду, допомагало не лише надсиленням своїх працівників в музей, які надавали методичну допомогу, але вони також допомогли й експонатами. Також активну участь у зборі експонатів для музею брали працівники Львівського історичного музею до тих пір поки не почав працювати самостійний атеїстичний музей. Окрім того керівництво філії, а пізніше самостійного музею налагодили співпрацю з іншими музеями.

З метою наповнення фондів Львівського музею історії релігії та

¹⁷⁰ Архів ЛМІР, оп. 1, спр 73 (1), арк. 5

¹⁷¹ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

¹⁷² Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (1), арк. 5

¹⁷³ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

атеїзму наукові працівники музею здійснювали поїздки по Львівській області, а зокрема згідно музейних звітів по її районах: Бродський, Миколаївській, Буський, Дрогобицький, Золочівський, Самбірський, Стрийський, Пустомитівський, Яворівський, Мостиський та інші. Також були поїздки в міста та області УРСР (Івано-Франківська область, Київська область, Чернівецька область, Ужгородська область тощо). Поїздки здійснювали й в міста РСФРР (Москва, Ленінград тощо) та в міста інших республік СРСР (Ташкент (Узбецька РСР), Самарканд (Узбецька РСР), Баку (Азербайджанська РСР) тощо). Проте поїздки в республіки СРСР – рідко («рідко ми могли з тих міст збирати експонати»¹⁷⁴). Також були відрядження в союзні соціалістичні республіки, які не входили до складу СРСР. Наприклад в 1974 р. для збору матеріалів по темі «Сучасний католицизм» було здійснено поїздку в Польську Народну Республіку. Частина експонатів в музей передали з азійських республік СРСР¹⁷⁵.

Крім того музейники поповнювали музейні фонди за допомогою археологічних експедицій. Науковці музею брали участь в археологічних експозиціях спільно з працівниками АН УРСР (працівники інституту суспільних наук, інституту археології). Наприклад в 1977 р. «спільно з інститутом суспільних наук АН УРСР була експедиція в м. Дрогобич та спільно з інститутом археології АН УРСР по Середньому Дністру»¹⁷⁶.

Збір музейних матеріалів проводився на виробництві, в науково-освітніх, мистецьких, архівних та інших установах. Були випадки, коли музей співпрацював з митницею для поповнення кількості експонатів: «писали офіційні листи на митницю, у працівників якої просили, якщо будуть випадки контрабанди – цінні предмети передавати в Львівський

¹⁷⁴ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

¹⁷⁵ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

¹⁷⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 56, арк. 3.

музей історії релігії та атеїзму»¹⁷⁷. «Співпраця відбувалася й з колекціонерами, які продавали певні предмети в музей; також багато речей приносили й прості люди, які віддавали речі безплатно»¹⁷⁸. Частина музейного матеріалу вдалося зібрати з церков:

«Переважно з закритих церков звозили речі і вони стояли в певних місцях, а музейники приїздили і забирали до себе це в музеї (так наприклад звозили речі з закритих церков в м. Городок до костелу). І тоді ми домовлялися через управління культури, щоб отримати дозвіл туди потрапити і забрати звідти речі. Але переважно ми не забирали експонатів з багатьох закритих церков, бо в ці церкви було важко потрапити»¹⁷⁹. «Взагалі ми, музейні працівники вже отримували туди доступ останні, бо першим ділом туди потрапляли працівники тодішнього музею Українського мистецтва, а тоді працівники Картинної галереї (Возницького), а після них вже працівники Львівського музею історії релігії та атеїзму»¹⁸⁰.

До речі реакція на те, що церковні предмети можуть забрати, викликала негативні емоції з боку місцевого населення. Зі спогадів З. Білик: «пам'ятаю, що неприємна ситуація була на вул. Під Голоско – з церкви, яку закривали ми забирали експонати і люди емоційно реагували дуже на те, що музейники забрали їх»¹⁸¹.

Предмети, які вдалося зібрати при комплектуванні музейних фондів – ікони, мистецькі роботи, скульптури, стародруки, монети, культові речі, церковні книги тощо. Предмети були не лише на релігійну, але й науково-атеїстичну тематику, також збирали предмети з історії радянської доби з метою висвітлення та популяризації партійної політики на теренах СРСР.

В музеї облік, опис та інвентаризація музейних цінностей проводилися відповідно до «Інструкції по обліку і збереженню музейних

¹⁷⁷ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

¹⁷⁸ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

¹⁸¹ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

цінностей музеїв системи Міністерства культури СРСР» (від 2 квітня 1968 р.) та «Про порядок обліку та зберігання музейних цінностей з дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів» (від 18 вересня 1975 р.) (інструкція щодо дорогоцінних металів)»¹⁸².

Акти передачі-прийому працівникам музею предметів складали на місці, де збирали музейні пам'ятки. Пізніше дані акти передачі-прийому (два примірники) звіряли та підписували як музейні працівники, так і ті, хто передавав цінні історичні предмети для зберігання в музей. Після того дані предмети з актами передачі-прийому розглядали на засіданні фондової комісії музею, на якій вирішували у який фонд розподілити предмети: або в основний, або в науково-допоміжний фонд, або не прийняти предмети до фондів збірок. Основний музейний фонд складався з музейних збірок (колекцій): живопис, графіка, скульптура, метал, нумізMATика¹⁸³, сфрагістика¹⁸⁴, склокераміка, дерева, археологія, архів, тканини, стародруки, філателія¹⁸⁵, рідкісні книги, фотографії та інші.

¹⁸² Архів ЛМІР, оп. 1, спр 73 (2). – Арк. 9

¹⁸³НумізMATика – історична дисципліна, що вивчає монети, гроші та медалі як джерело історичних, економічних, політичних і культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва, процеси фальшування монет та банкнот. Також слово нумізMATика використовується на позначення різновиду колекціонування.

*НумізMATика (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0> (20.10.2020)

¹⁸⁴ Сфрагістика охоплює печаткове мистецтво (виготовлення печаток), печаткове право (правні норми вжитку печаток), печаткознавство (наука про печатки).

*Сфрагістика (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

[\(https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0#:~:text=%D0%BE%D1%87%D1%96%D0%BA%D1%83%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BA%D1%83%-%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B0%2023%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202020.,%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20\(%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0#:~:text=%D0%BE%D1%87%D1%96%D0%BA%D1%83%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BA%D1%83%-%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B0%2023%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202020.,%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20(%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8)) (20.10.2020)

¹⁸⁵ Філателія – це колекціонування й вивчення знаків поштової оплати, до яких належать марки, етикетки, ярлики, різноманітні провізорії, поштові штемпелі (календарні та спеціальні погашення), штампи, а також конверти, поштові картки і листівки з цими знаками — надрукованими (так звані цілісні речі) або наклеєними (так звані цілі речі), інші види поштової документації.

*Філателія (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

Тобто «в музеї експонати ділили за технікою виготовлення матеріалів: якщо це метал – це до металу відносили, якщо – це дерево, відносили до дерева»¹⁸⁶. А у науково-допоміжний фонд, записували матеріали, які не потрапили при відборі в основний фонд. Матеріали, які потрапляли в науково-допоміжний фонд – це «були матеріали, які не були оригінальними речами, тобто це речі, котрі виготовляли на замовлення для оформлення експозиції (діорами, плакати, афіші, запрошення, фотоплівки, фотографії, фотокопії тощо) та, які не мали історичної цінності, а були виготовлені для допомоги по оформленню експозиції»¹⁸⁷ (див. додаток 2).

Після того, як визначили до якого фонду віднести музейний матеріал, пам'ятки з історії релігії та атеїзму, «складали протокол фондової комісії, а на базі протоколу акти надходжень («дані акти складали лише тоді, коли предмет приймали в музей, адже були випадки, коли певних предметів не приймали)»¹⁸⁸ та записували їх в книзі надходжень. «Пізніше, записані в книгу надходжень експонати піддавалися науковому опису в інвентарних картках і в інвентарних книгах по групам зберіганням»¹⁸⁹. «Правда частіше вже на фондову комісію експозиціонери приноси речі з уже описаними інвентарними картками, тоді вже фондові працівники вносили записи в інвентарні книги»¹⁹⁰. Зі спогадів Л. Моравської:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F%20%E2%80%94%D1%86%D0%B5%20%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F,%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%96%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%94%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20\(%D1%82%D0%B0%D0%BA](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F%20%E2%80%94%D1%86%D0%B5%20%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F,%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%96%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%94%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20(%D1%82%D0%B0%D0%BA) (20.10.2020)

¹⁸⁶ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (2), арк. 9

¹⁹⁰ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

«опис певних експонатів ми робили завдяки старшим працівниками в фондах, які вирости і були виховані в релігійні традиції. Це були Дарина Михайлівна, Марія Михайлівна, які були ще десь до 30-х ХХ народжені та знали про експонати, як їх називали і для чого їх використовували. Ми, чесно кажучи цього не знали. Що стосується культових предметів, то конкретно десь вже після 1986 р. до нас приходили отці та відповідно вони нас консультували»¹⁹¹.

«Після наукової інвентаризації на експонати наносили шифр та інвентарний номер»¹⁹². На кінець «акти надходження, всі інвентарні книги реєструвалися в книзі реєстрації актів надходжень та в журналі фондкових книг»¹⁹³.

До речі по актам видачі завідувачі експозиційних відділів отримували експонати для виставлення їх в експозиції. Всі акти видачі музейних експонатів записували в книзі записів актів видачі. Окрім того, кожного року працівники фондів здійснювали перевірку музейних предметів згідно облікової документації. Після завершення перевірки працівники склали відповідні акти.

В Львівському музеї історії релігії та атеїзму велася робота й по збереженні музейних фондів (музейних збірок). А зокрема проводилися робота по реставруванні музейних експонатів, якщо їхній зовнішній вигляд та стан у якому вони знаходилися цього потребував з метою відновити їхній первісний вигляд. «Працівники фондів з реставраторами протягом року визначали, які предмети потрібно було реставрувати та консервувати»¹⁹⁴. Також були експонати, яких піддавали консервації для того, щоб підтримувати і зберігати музейні предмети в існуючому стані. Реставрація та консервація проводилася з експонатами з музейних збірок (колекцій): археологія, живопис, графіка, скульптура, тканини тощо.

¹⁹¹ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

¹⁹² Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 73 (2). арк. 9.

¹⁹³ Там само, арк. 9.

¹⁹⁴ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

Варто зазначити, що певний час в музеї не було повноцінного приміщення під фондосховище, оскільки музей розмістили на території колишнього Домініканського монастиря та костелу, які раніше не використовували як музей (до музею там розмістили склади) – довелося пристосовувати підвальні приміщення під фондосховище. «До того найбільш цінні експонати зберігалися на вітринах, обладнанні локальною сигналізацією»¹⁹⁵. До речі пожежно-охоронну сигналізацію поставили в музеї лише в 1975 р. В принципі пожежно-охоронну сигналізацію встановлювали не одразу, а поступово в музеях УРСР. «Наприклад в 1972 р. пожежно-охоронну сигналізацію встановили лише в 70»¹⁹⁶. «В 1973 р. ввели додатково до штатів музеїв 450 одиниць наглядачів»¹⁹⁷.

Фондосховище, тимчасово, спочатку розмістили

«у теперішній діючій церкві, там на хорах (на балконах, сходах) розставлені всі експонати були, також ми там сиділи і описували експонати, а вже пізніше, коли фондосховище перенесли в підвалу, ми все це переносили в підвал під церквою – там було нове фондосховище»¹⁹⁸.

Незважаючи на те, музей отримав приміщення для фондосховища «одночасно з тим, коли отримав приміщення для музею»¹⁹⁹, «технічну документацію з переобладнання підвального приміщення під костелом були замовили і її почали виготовляти»²⁰⁰, починаючи з 1973 р.

Після вирішення всіх документальних питань, розпочали ремонтно-будівельні роботи, адже «температурно-вологісний режим, який там був не підходив для зберігання експонатів: довелося робити гідроізоляцію та встановити кондиціонери». Завершили «ремонтно-будівельні роботи по пристосуванню підвальних приміщень Домініканського костелу під

¹⁹⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 73 (2), арк. 9.

¹⁹⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

¹⁹⁷ Там само, арк. 14.

¹⁹⁸ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

¹⁹⁹ З інтерв'ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

²⁰⁰ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 32.

фондосховище»²⁰¹ в 1980 році. Під час ремонтно-будівельних робіт «з підвалів де розмістили фондосховище і яке ще досі там розміщено, вивозили людські кістки, які знаходилися в цьому підвальному приміщенні: куди їх вивозили ми, музейні працівники, не знали цього»²⁰².

До речі, ситуація з музейними фондосховищами була схожою і в інших музеях. Наприклад, в 1972 р. вийшла постанова колегії Міністерства культури Української РСР від 28 грудня 1972 р. «Про стан і заходи по поліпшенню обліку та збереженню музейних цінностей державних музеїв Української РСР» у якій зазначали, що

«Під фондосховища у більшості музеїв використовують тісні, заражені грибокком і пліснявою приміщення, непридатні для зберігання експонатів, у яких неможливо забезпечити відповідний температурно-вологісний режим і встановити спеціальні меблі для зберігання експонатів різних груп. Значна кількість творів прикладного мистецтва, унікальних документів і рукописів, фотографій та інших матеріалів не реставруються»²⁰³.

2.2..Експозиційна діяльність.

Створення музейної експозиції в радянський час відбувалося в кілька етапів, а зокрема: «1) наукова підготовка експозиції; 2) складання її планів; 3) добір і виготовлення експонатів; 4) підготовка пояснювальних матеріалів; 5) оформлення і монтаж експозиції; 6) відкриття експозиції; 7) фіксація і подальше її вдосконалення»²⁰⁴.

У Львівському музеї історії релігії та атеїзму науково-експозиційна діяльність була спрямована на пропаганду і популяризацію науково-атеїстичних поглядів. Для побудови експозиції користувалися тематично-хронологічний принципом за яким одна тема є продовженням іншої теми.

²⁰¹ Архів музею ЛМІР, оп. 1, спр. 124, арк.16.

²⁰² З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

²⁰³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

²⁰⁴ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с. 85.

Як уже раніше зазначалося первісну експозицію музею сформували працівники Львівського історичного музею для свого філіалу Львівського музею історії релігії та атеїзму; значну допомогу надали працівники Державного музей історії релігії та атеїзму АН СРСР з Ленінграду: поради, консультації, методична допомога; окрім того допомагали консультаціями й викладачі з Державного університету ім. Івана Франка (М. Куц, І. Свешніков, Ю. Сливка, Д. Міньковецький).

Розробку тематико-експозиційних планів експозиційних відділів серед музейного колективу Львівського історичного музею для філіалу Львівського музею історії релігії та атеїзму науковці музею розпочали в 1967 р. Варто зазначити, що до 1968 р. (в 1969 р. почали її демонтацію) в Львівському історичному музеї була представлена постійно діюча виставка з 1959 року «Походження та соціальний зміст християнства» (темами виставки «Походження релігії», «Походження християнства» та «Християнська церква на службі панівних класів»), які були поділені на 8 розділів: «Класики марксизму ленінізму про марксизм», «Походження релігії», «Походження християнства», «Церква на службі експлуататорів», «Церква – ворог науки і прогресу», «Атеїзм і атиклерикальна сатира», «Сучасна церква – осередок марновірства», «Радянська наука проти релігії»²⁰⁵, а в 1967 р. – новий розділ «Трудящі поривають з релігією»). Саме виставка «Походження та соціальний зміст християнства» стала основою для експозиційних відділів атеїстичної філії Львівського історичного музею, розділи якої в результаті були доповнені і розширені новими експонатами: сформовані окремі відділи атеїстичної експозиції.

В 1967 році музейні науковці розпочали розробляти плани по розділу цієї виставки, а саме розділу «Походження релігії». «Вдалося підготувати п'ять тем: «Безрелігійний період в історії людства»,

²⁰⁵ Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 2

«Зародження релігійних уявлень в епоху становлення родового ладу», «Релігійні вірування епохи становлення родового суспільства», «Релігія раннеродового суспільства», «Релігія епохи розвинутого материнського роду»»²⁰⁶.

Опрацювали розділ «Католицизм на західноукраїнських землях», а саме тему розділу «Католицьке духовенство на службі польської буржуазії». «Зайнялися вивченням тем до розділу «Історія уніатської церкви на західноукраїнських землях»: «Політичні та соціально-економічні передумови виникнення унії», «Ватикан і феодална Польща – творці Брестської унії»»²⁰⁷ тощо.

В 1968 р. працівники опрацьовували тематико-експозиційні плани майбутніх відділів на теми: «Наука і релігія» та «Походження християнства, «Католицизм на західноукраїнських землях», «Історія уніатської церкви на західній Україні і в Закарпатті», «Православ'я і український атеїзм».

«В 1969 р. науковцями музею були написані плани для наступних розділів відділу «Походження релігії», «Історія православ'я на західноукраїнській землі та український атеїзм», «Католицизм на західноукраїнських землях», «Історія уніатської церкви в Західній Україні»²⁰⁸.

Експозицію для відвідувачів відкрили 9-го квітня 1970 р., яка складалася з 3-х відділів: «Наука і релігія», «Походження релігії» та «Походження християнства». «Експозиція була відкрита до столітнього ленінського ювілею. Зміст і оформлення експозицій схвалені на засіданні

²⁰⁶ Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзму, арк. 8

²⁰⁷ Там само, арк. 8.

²⁰⁸ Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзму, арк. 20.

науково-методичної ради музею»²⁰⁹. Кількість експонатів, які використали в відкритій експозиції – понад 400.

На момент відкриття музею наукові працівники працювали над створенням нових відділів, які були на стадії завершення: «Історія уніатської церкви», «Католицизм на західноукраїнських землях», «Історія православ'я та атеїзму на Україні». До кінця 1970 р. дані відділи були відкриті. В подальшому, враховуючи збільшення кількості історичних пам'яток в фондах, музейна експозиція зазнавала змін: відкриття нових відділів.

Вже в 1972 р. музейна експозиція складалася з 8-ми відділів: «Наука і релігія», «Походження релігії», «Походження християнства», «Католицизм на західноукраїнських землях», «Уніатство», «Історія православ'я і розвиток атеїзму на Україні», «Релігійне сектантство», «Іудаїзм».

З метою виправлення та подальшим удосконалення науково-атеїстичного рівня експозиційних відділів протягом 1972-1973 рр. експозиція музею зазнавала значних перевірок (в подальшому дана практика буде продовжуватися) від Міністерства культури СРСР та обкому Компартії України: січень 1972 р. комісія Міністерства культури УРСР, травень-червень 1972 р. комісія обкому Компартії України, жовтень 1972 р. комісія Міністерства культури УРСР, січень 1973 р. комісія Міністерства культури УРСР. Члени комісій надавали свої рекомендації керівництву музею, яке в подальшому виносило дану інформацію на науково-методичну раду для обговорення та внесення змін в експозицію.

З 2 квітня 1973 р. атеїстичний музей стає незалежною культурно-освітньою установою. Цього року експозиція самостійного атеїстичного

²⁰⁹ Архів ЛМІР, оп 1, спр. 7, арк. 25.

музею включає вже 9-ть відділів: «Наука і релігія», «Походження релігії», «Походження християнства», «Католицька церква – знаряддя соціального й духовного гноблення трудящих», «Антинародна діяльність уніатської церкви», «Класова суть православ'я та розвиток атеїзму на Україні», «Реакційність віровчення і культу релігійного сектантства», «Іудаїзм – ідейне джерело сіонізму», «Подолання релігійних пережитків у розвинутому соціалістичному суспільстві»²¹⁰. Кількість експонатів, які були залучені в експозицію – 2 328 експонатів, а оригінальних було 1 368 експонатів. Серед експонатів були документи, ікони, вироби з металу, картини, стародруки, археологічні старожитності тощо. Для експозиції виділили територію на 1 464 м² (обсяг площі усього музею 2 356 м²).

В експозиції самостійного музею науковці намагалися

«розкрити революційне минуле трудящих краю – національно-визвольну боротьбу проти експансії феодальної Польщі і Ватикану на східнослов'янській землі, акцентували увагу на боротьбі прогресивних сил народу, його діячів проти соціального і духовного гноблення. Широке висвітлення знайшла боротьба Комуністичної партії проти релігійних пережитків»²¹¹.

«Окрім того, особливу увагу звертали на критику антинародної суті католицизму й уніатства та на розвиток вільнодумства та атеїзму на Україні»²¹².

Науковці музею розпочали експозицію з відділу «Наука і релігія» у якому продемонстрували різницю між науково-матеріалістичними та релігійними поглядами щодо побудови Всесвіту, походження людини, а точніше їхню несумісність. «Вони виходили з настанов Комуністичної партії про те, що в основу науково-атеїстичної пропаганди необхідно

²¹⁰ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму : нарис-путівник ... с. 5

²¹¹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр 7, арк. 55.

²¹² Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму : нарис-путівник... с.6

покласти популярне роз'яснення найбільш важливих явищ у житті природи і суспільства»²¹³.

За допомогою відділу «Наука і релігія» заперечували релігійні погляди на походження людини, Всесвіту та Землі: вони не могли бути результатом Божого творіння. Для підтвердження цього були наведені «численні документальні та речові матеріали музею, які розповідали про наукові досягнення в галузі астрономії, біології, фізіології»²¹⁴. «В музеї були представлені експонати гірських порід чий вік сягав 3,5 млрд. років та експонати, які наглядно відображали зародження життя на планеті»²¹⁵. Для підтвердження теорії походження людини від тварини були представлені реконструкції давніх людей (синантроп, пітекантроп).

Експонати відділу: 11 картин (репродукція) Зденека Буріана, скам'янілі морські організми, кістки тощо.

«У відділі «Походження релігії» спростовували релігійне твердження про одвічність існування релігії, аналізували причини її виникнення внаслідок безсилля людини перед силами природи»²¹⁶.

Науковці робили наголос на тому, що пітекантропи та синантропи мали не високий рівень виробничих можливостей: розмістили для кращого наочного прикладу примітивні знаряддя праці пітекантропів та синантропів, які вони використовували для повсякденного вжитку. Також були представлені неандертальці. «Розмістили й цикл археологічних пам'яток (знаряддя праці, залишки кісток тварин, виліплені з глини жіночі фігурки, фотокопії наскельних малюнків та інші), які давали уявлення про життя кроманьйонця – людини з розвиненим мисленням і фантазією, що

²¹³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 57.

²¹⁴ Там само, арк.58.

²¹⁵ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 7.

²¹⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк.58.

жила 40-8 тисяч років тому»²¹⁷. Через те, що крामанйонці були більш розвиненими – це подавалося як виникнення в них почуття страху перед силами природи та уявлень про існування надприродного світу.

Давалася характеристика тотемізму, анімізму, магії, культу предків та доводилося, що релігія є фантастичним уявленням у свідомості людей. «Показували зміни в релігії з розкладом первісно-общинного ладу і виникнення антагоністичних класів»²¹⁸.

Експонати відділу: різні знаряддя праці, кістки тварин, глиняні фігурки, посуд, бронзові прикраси тощо.

Відділ «Походження християнства» був «побудований на матеріалах пам'яток історії християнської релігії і атеїзму, розкривав соціальні, ідейні і філософські корені однієї з найбільш поширеної релігії у світі»²¹⁹.

Даний відділ був наповнений інформацією про Римську імперію, про її політичне та економічне становище, адже на її території зародилося християнство. А зокрема особливо звертали увагу на боротьбу рабів проти рабовласників. Наслідком поразки повстань, розправи над повсталими в відділі «Походження християнства» пояснювали зростання впливу політичної реакції і відповідно знедолені трудові маси людей шукали допомогу в релігії, потойбічному світі: «сподівалися на небесного «рятівника», який накаже кривдників і встановить рівність, справедливість»²²⁰.

За твердженням музейних працівників, незважаючи на те, що спочатку християнство було релігією «знедолених», проте в результаті дій

²¹⁷ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 8

²¹⁸ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк.58.

²¹⁹ Архів ЛМІР, оп.1, спр.73 (2), арк. 3.

²²⁰ Архів ЛМІР, оп.1, спр.73 (2), арк. 3- 4.

імператора Костянтина християнство перетворилося на релігію експлуаторських класів.

Також християн зображали як тих, хто жорстоко поведився з людьми, які не були релігійними. Один з прикладів, який був наведений – це вбивство християнами Іпатії²²¹ (науковиця в ті часи) через те, що вона не прийняла християнство. «Також в цьому відділі була значна критика «християнських догм, таїнств, культової практики»²²².

Експонати відділу: фотокопії «Раби в рудниках», «Раби виготовляють посуд», «Бій гладіаторів», копія скульптури скрученого раба Мікеланджело, бронзова постать Спартака, діорама «Страта повсталих рабів у Римі» тощо.

«Католицька церква – зняряддя соціального й духовного гноблення трудящих» відділ у якому звертали увагу на католицьку церкву та її інквізицію, а саме робили наголос на те, що під час діяльності інквізиції спалювали вчених тих часів. Окрім того, у відділі експонували «Індекс заборонених книг» (1783 р., виданий Ватиканом): «у ньому перераховувалися праці великих вчених, книжки письменників, які було заборонено читати»²²³. Це були книги авторства Миколи Коперника, Данте Аліг'єрі, Дені Дідро тощо. Наголошували на тому, що в «подібні індекси занесена майже вся українська література, починаючи від Котляревського й Шевченка, й закінчуючи Франком, Стефаником, Лесею Українкою і майже всіма радянськими письменниками»²²⁴.

²²¹ Гіпатія (Іпатія), відома як Гіпатія з Александрії (близько 350-370 — 415) – грецька філософиня, математик та астроном, що працювала в Александрії. Дочка математика Теона, останнього управителя Александрійської бібліотеки.

*Гіпатія (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F> (30.10.2020)

²²² Архів ЛМІР, оп.1, спр. 73 (2), арк. 4.

²²³ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 16.

²²⁴ Там само, с. 16.

Також піднімали тему індульгенцій²²⁵ та засуджували дану практику, адже за її допомогою духовенство католицької церкви відпускало гріхи людям, отримуючи при тому матеріальну вигоду. «В експозиції були представлені зразки індульгенцій, які були поширені на Львівщині»²²⁶. Інші експонати відділу: шибениця XVII ст., барельєф з зображенням Яцека Одровонжа тощо.

Розробляючи експозицію відділу «Антинародна діяльність уніатської церкви», наукові працівники музею наголошували, «що уніатська церква була організацією не тільки релігійно-догматичного характеру, але й соціально-політичного»²²⁷ та церквою духівництво якого працювало проти українського народу.

«В експозиції відділу показали хрестові походи та розповідали й про криваве насадження католицизму на українських землях»²²⁸. В негативному світлі висвітлювали період приходу на українську територію поляків та литовців в XIV ст. з католицьким духовенством, оскільки представники останнього почали активно розповсюджувати католицизм.

Важливу роль в даному відділі відвели учасниками Собору на якому була прийнята Брестська унія – Іпатію Потію, єпископу луцькому та острозькому Кирилу Терлецькому та митрополиту Київському, Галицькому та всієї Русі Михайлові Рогозі. Їх зображували як зрадників та відступників українського народу. Критикували Собор на якому була прийнята Брестська унія та саму унію, аргументуючи тим, що народ та православне духовенство не прийняли рішення Собору.

²²⁵ Індульгенція – відпущення тимчасових покарань Церквою за гріхи, які були раніше прощені Богом в таїнстві примирення (сповіді).

*Індульгенція (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F> (30.10.2020)

²²⁶ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 17.

²²⁷ Архів ЛМІР, оп.1, спр.73 (2), арк. 4.

²²⁸ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с.18.

У відділі показували опір українців проти католицької церкви, використовуючи для цього копії судових актів XVIII ст. щодо погромів католицьких монастирів на українській території (с. Степань (Волинська область), с. Голинь (Івано-Франківська область), м. Городок (Львівська область) тощо).

В численних матеріалах звинувачували частину українців у співпраці з «польською шляхтою та буржуазією, австро-угорськими баронами, а в період фашистської окупації – з гітлерівськими загарбниками»²²⁹ (фотографії концтаборів).

Також в цьому відділі показували і вихваляли «боротьбу Комуністичної партії Західної України проти релігії і церкви, зокрема проти політики уніатів, про виховання народних мас в атеїстичному дусі»²³⁰.

Експонати відділу: портрети Богдана Хмільницького, Івана Підкови – боролися проти гноблення українського народу; «Апокрис або отповеди на книжки о Соборе Берестейском» (1598 р.), «Пересторога» (XVII ст.), «Біблія» (1581 р.) – антиуніатські видання; спільна фотографія імператора Австро-Угорської імперії Франца Йосипа з митрополитом Андреем Шептицьким; комуністичні видання (газета «Сила», журнал «Вікна» тощо), діорама «Допит єретика в камері інквізиції» тощо.

У відділі «Класова суть православ'я та розвиток атеїзму» православну церкву зобразили як церкву, яка відігравала експлуататорську роль в суспільстві: «православна церква освячувала богоустановленість самодержавної влади, виправдовувала експлуатацію»²³¹. «Пояснювали реакційність її віровчення і культу православної церкви, її вірність службі

²²⁹ Архів ЛМІР, оп.1, спр. 73 (2), арк.. 5.

²³⁰ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 24.

²³¹ Там само, с. 24.

царському самодержавству, її боротьбу проти революційного руху, розповідали про виникнення та розвиток свободи мислення та атеїзму на українській території»²³².

Екскурсоводи наголошували на тому, що «для виправдання соціальної нерівності між людьми церковники створили легенду, нібито кожному з синів біблійного Ноя Бог визначив долю: Іофету – панувати над усіма, Симу – молитися за всіх, Хаму – працювати на всіх»²³³.

Для того, щоб підтвердити думку, що представники православного духовенства несли службу цареві в експозиції музею розмістили низку документів. Також серед документів були й списки з людьми, яких православне духовенство визначало як тих, які не відвідують сповіді та причастя (документ «Відомості про осіб православного віросповідання з с. Михалє Володимир-Волинського повіту, які не були на сповіді й причасті, за 1903 рік»²³⁴).

Період після приходу до влади комуністів в експозиції зображали, як активним спротивом православного духовенства та їхнього ворожого ставлення до радянської влади. Звинувачували в контрреволюційній діяльності православного патріарха Тихона. Натомість вихваляли атеїстичну політику радянського вищого керівництва в релігійних справах.

Експонати відділу: ікони «Богородиця – цариця небесна», «Ісус Христос-вседержителя», декрет «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від держави», картина «Іван Франко відмовляється від сповіді» (автор Й.Холоменюк), портрети членів Спілки войовничих безбожників, атеїстичні журнал, газети («Антирелигиозник»,

²³² Архів ЛМІР, оп.1, спр. 73 (2), арк. 5.

²³³ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с.25

²³⁴ Там само, с. 25.

«Безбожник»), діорама «Почаївська лавра – осередок соціального й духовного гноблення» тощо.

«Експозиція відділу «Реакційність віровчення та культу релігійного сектантства» була сформована для того, щоб розкрити негативний образ діяльності сектантів»²³⁵: «висвітлювали процес соціально-психологічних особливостей їхньої свідомості, показували шкідливі прояви їхніх особливостей у житті радянського суспільства»²³⁶.

Наприклад покутників зображали як послідовників віри, котрі перебувають в постійному очікуванні кінця світу та небесного царства. «Для цього вони купували «квиток в небо», «проїзний квиток в рай», окрім того наголошували, що керівники покутників не роздавали такі квитку безплатно, а продавали їх як своєрідні індульгенції і мали з цього неабиякий прибуток»²³⁷.

«Окрім покутників, в даному відділі розповідали про виникнення, про ідейні джерела, про особливості віровчення, про культу та про моральні принципи баптистів²³⁸, єговистів²³⁹, інокентіївців²⁴⁰, п'ятидесятників²⁴¹»²⁴².

²³⁵ Покутники – сектантська течія, що виникла в кінці 60-х років в обставинах насильницької заборони греко-католицької церкви в Галичині. Група віруючих греко-католиків, які були під впливом греко-католицького священика Ігнатія Солтиса, почали відвідувати Середнянську гору в Івано-Франковській області, на якій, нібито, відбулося з'явлення Божої Матері в блакитно-жовтому с'яві, провіщення нею перенесення центру світового католицизму з Риму на Україну.

*Покутники (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
<https://ure-online.info/encyclopedia/pokutnyky/> (30.11.2020)

²³⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 60.

²³⁷ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 34.

²³⁸ Баптизм – один із провідних напрямів протестантизму.

*Баптизм (Інтернет ресурс) –
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
(30.11.2020)

²³⁹ Свідки єгови – одна з пізніх течій протестантизму, яка виникла в США в 2-й пол. 19 ст., коли групи так званих дослідників Біблії виокремились з адвентизму у самостійний релігійний рух.

*Свідки єгови (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Svidky_iehovy
(30.11.2020)

Експонати відділу: квиток в небо, проїзний квиток в рай, фотографія і лист Василя Кубари, діорама «Моління в секті п'ятидесятників-трясунів» тощо.

Експозиція відділу «Іудаїзм – ідейне джерело сіонізму» була направлена «на викриття сіонізму як людиноненависницької ідеології найбільш реакційної єврейської буржуазії»²⁴³ та повинна була показати, що іудаїзм є такою самою релігією як і інші релігії.

«Іудейський Бог Ягве був зображений як не милостивіший до вибраного народу ніж інші Боги до своїх віруючих»²⁴⁴. А сіоністи як ті, хто активно пропагував свою винятковість, кращість від інших людей, тобто тих людей, які не були євреями. Окрім того, викривали антикомуністичну діяльність сіоністів, яких вважали тими, хто виступав проти радянської держави та її ідеології.

Експонати: фотографії (на частині фотографій були зображення пов'язані з політикою ізраїльської влади по відношенню до арабського світу), листи радянських євреїв з засудженням діяльності «Ліги захисту євреїв», статті трудящих євреїв тощо.

У відділі «Подолання релігійних пережитків у розвиненому соціалістичному суспільстві» «висвітлювали намічені Комуністичною партією плани подолання релігійних пережитків, які органічно пов'язані

²⁴⁰ Інокентіївці – послідовники христ. секти, яка виникла в 1908 на півдні України і в Молдові. Своєю назву вони дістали від імені ієроманаха Балтського монастиря Інокентія (в миру Івана Левізора), який проголосив себе третьою іпостасю Святої Трійці – «втіленням Духа Святого»

* Інокентіївці (Інтернет ресурс) – Режим доступу: <https://ure-online.info/encyclopedia/inokentiyivtsi/> (30.11.2020)

²⁴¹ П'ятдесятництво – вчення, яке виникло на ґрунті не баптизму, а методизму, що був однією з гілок англіканства, наслідуючи висхідні віросповідні та культові принципи пізнього протестантизму.

* П'ятдесятництво (Інтернет ресурс) – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%27%D1%8F%D1%82%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE> (30.11.2020)

²⁴² Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 60.

²⁴³ Там само, арк. 60.

²⁴⁴ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с.34.

культурно-технічною революцією та побудовою матеріально-технічної бази комунізму»²⁴⁵.

В даному відділі релігія і церква представлені тими елементами, які забирали можливість у людей радіти життю. Окрім того, у відділі робили наголос на те, що незважаючи на спроби церковного духовенства продовжувати свою діяльність в часи керування державою Комуністичною партією – ці спроби сприймалися партійним керівництвом як тими, які все таки несуть шкоду для радянського суспільства. Адже на думку владної верхівки релігія перетворювала людей на пасивних громадян, а комуністичні ідеали робили людей більш свідомими та активними. Для того, щоб продовжувати справу побудови комуністичного суспільства, важливою для влади була політика подолання релігійних пережитків за допомогою науково-атеїстичної пропаганди.

Експонати відділу: Програма і Статут КПРС та інші документи Комуністичної Партії СРСР та УРСР; твори В. Леніна, К. Маркса, Ф.Енгельса; портрети герої праці, картини; матеріали по науково-технічному прогресу тощо.

Над побудовою атеїстичної експозиції працювали наукові працівники музею: П.Авраменко, Б. Мельник, І. Красовським, Г. Холошевська, П. Петляков та інші. Оформленням експозиції займалися Л. Столяр (художник), М. Іллящук (реставратор), З. Цимбаліст (реставратор).

В подальші роки діяльності атеїстичного музею експозиція зазнавала змін: додавання до відділів нових матеріалів, заміна деяких відділів на нові або їхня ліквідація і інтеграція в інші відділи (об'єднання відділів).

²⁴⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 61.

3.3. Виставкова діяльність

«Музейні виставки створювали у зв'язку з визначними політичними, ювілейними датами або для популяризації музейних колекцій»²⁴⁶. В атеїстичному музеї Львова виставкова діяльність включала два типи виставок: стаціонарні та пересувні виставки (фотовиставки, турнікети). На відміну від експозиції, виставки – це було більш тимчасове поняття (переважно вони могли бути на кілька років, рік, кілька місяців, місяць, кілька тижнів), проте виставки також інколи використовували як основу для створення експозиції, експозиційних відділів. «Стаціонарні виставки могли створюватися як в самому музеї так і поза його межами»²⁴⁷ на основі музейних експонатів.

Пересувні виставки створювали з метою експонування саме поза межами музею для використання наочних матеріалів, для кращого розуміння матеріалу (пересувні виставки в Львівському музеї історії релігії та атеїзму активно використовували в науково-освітній роботі для антирелігійної пропаганди поза музейною територією). Вони зазвичай не мали оригінальних матеріалів, створювалися із раніше підібраних фото експонатів, фото документів та фотокопій по даній темі. «Пересувні виставки часто демонстрували в палацах культури, на підприємствах, в кінотеатрах, в навчальних та культурно-освітніх закладах, клубах, бібліотеках, міських парках тощо»²⁴⁸.

Усі тематико-експозиційні плани виставок як і тематико-експозиційні плани експозиції, проходили процедуру затвердження: дозвіл давали працівники Головно управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР («Головліт»²⁴⁹). Правда на частині

²⁴⁶ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с. 107.

²⁴⁷ Основы советского музееведения (редкол.: П.И. Галкина и др.), Москва, 1955. с. 364.

²⁴⁸ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с. 107.

²⁴⁹ Дана назва почала вживатися після 1966 р., а до того «взагалі в післявоєнний час назва даного органу змінювалася: з 13 липня 1946 по 1953 рр. – Головне управління у справах літератури та видавництва при

документів щодо тематико-експозиційних планів виставок не поставили печаток (переважно на документах, які були дозволені ставили печатки) але «просто на початку ми не робили документальних звітів, а деякі звіти були копією, оскільки таких документів було кілька екземплярів, тому ми могли не дати тих, що мали печатку, але всі виставки зазнавали перевірки (музей не робив виставок, які могли б викликати не згоду влади)»²⁵⁰.

Виставкова діяльність з пропаганди норм наукового-атеїзму почалася ще в Львівському історичному музеї в 1959 р. з відкриттям виставки «Походження та соціальний зміст християнства». В подальшому дана виставка, як уже раніше було зазначено, стала основою для створення експозиції філії атеїстичного музею, пізніше самостійного музею.

Після відкриття філії в 1970 р. перші виставки (див. додаток 3) почали проводити з 1971 р., зокрема – це була пересувна виставка «Життя і творчість Я. Галана». Починаючи з 1972 р. ведеться більш активна робота щодо виставкової діяльності: науковці музею створили уже стаціонарну виставку «Іслам, буддизм та східний атеїзм» та продовжують в музеї експонувати пересувну виставку «Життя і творчість Я. Галана» (доповнили новими матеріалами). «А в 1973 р. у музеї продовжували ще експонувати стаціонарну виставку «Іслам, буддизм та східний атеїзм» (доповнювали новими експонатами, матеріалами)»²⁵¹ та створили дві пересувні фотовиставки «Походження християнства» та «Освоєння космосу в СРСР». Варто зазначити, що пересувні музейно-атеїстичні виставки експонували в містах, а з 1974 р. почали демонструвати виставки

Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР), з 16 лютого 1953 р. по 27 січня 1964 р. – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР), з 28 січня 1964 р. до 23 вересня 1966 р. – Головне управління по охороні військових і державних таємниць у пресі Державного комітету Ради міністрів УРСР (Головліт УРСР), з 24 вересня 1966 р. – Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліт УРСР)».

*Костилева С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. №13. 2005. Київ, с. 110.

²⁵⁰ З Інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

²⁵¹ Віхоть В. Львівський музей історії релігії та атеїзму: нарис-путівник... с. 6.

в сільській місцевості. В музеї практикували й виготовлення фотокопій з пересувних виставок і розсилання цих копій в інші музеї УРСР.

Також в музеї використовували турнікети. «Їх робили в формі великої книги, у якій розміщували вирізки з газет і люди могли її гортати як книжку, це була така невеличка виставка, яку можна було з собою взяти десь і вивести та поставити»²⁵².

Інші стаціонарні виставки, які експонували в музеї – це «5 років Львівського музею історії релігії та атеїзму» (1975 р.); «Утвердження атеїзму в СРСР» (до 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), 1977 р.), «Утвердження ідей інтернаціоналізму та атеїзму на Радянській Львівщині» (1982 р.), «Мистецтво і релігія» (1983 р.), «Хрещення Русі: правда і вигадки» (1988 р.) тощо. Пересувні фотовиставки – це «Злочини, освячені Хрестом» (1975 р.), «Утвердження масового атеїзму – важлива риса зрілого соціалізму» (1978 р.), «Іудаїзм на службі комунізму» (1980 р.), «Радянський антирелігійний плакат» (1982 р.), «Клерикалізм на службі антикомунізму» (1983 р.) тощо. А турнікети – це «Кроками п'ятирічки - по шляху до комунізму» (1977 р.), «Країна святкує 60 - річчя Великого Жовтня» (1977 р.), «Справа партії - справа народу» (1979 р.), «Соціалістична демократія - в дії» (1980 р.), «КПРС – авангард радянського народу» (1980 р.) тощо.

Виставкова робота у музеї була направлена на популяризацію самого музею та його атеїстичної діяльності. Частину виставок спрямували й на пропаганду радянського способу життя. За допомогою іншої частини виставок музейні працівники займалися поширення інформації про різні методи та форми атеїстичної роботи. Окрім того були виставки, які були направлені на відзначення знакових подій, ювілеїв в

²⁵² З Інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

радянському суспільстві, на розкриття екстремізму серед сектантів, антинародної суті уніатської церкви та її діяльності тощо. Варто зазначити, що турнікети (виставки в формі книг) більше використовували для активної пропаганди комуністичної політики та радянського способу життя, а на атеїстичну тематику – поодинокі турнікети.

Потрібно наголосити на тому, що обов'язково навіть в атеїстичному музеї мали бути виставки з сюжетами про політику комуністичної партії, про важливі політичні події в Радянському Союзі, про популяризацію образів партійних керівників та інші виставки, які піднімали радянські теми.

Проаналізувавши музейні звіти можна простежити динаміку змін виставкової діяльності в Львівському музеї історії релігії та атеїзму. За цими матеріалами виходить, що кількість стаціонарних виставок з 1972 р. до 1987 рр. було від 1 до 4 виставок в рік, а в останні роки існування СРСР збільшуються кількість стаціонарних виставок, а саме в 1989 р. було уже 5-ть, а в 1990 р. – 21 (варто врахувати, що з 1 березня 1990 р. (рішення від 22 січня Львівського облвиконкому №113) була ліквідована установа Львівський музей історії релігії та атеїзму, а 17 липня 1990 р. за рішенням Львівського облвиконкому №230 музей атеїзму отримує нову назву Львівський музеєм історії релігії – тобто це був перехідний рік). Щодо кількості пересувних виставок – з 1971 р. до 1975 р. від 1 до 3 виставок, а з 1977 р. до 1985 р. від 11 до 28 виставок. Проте після 1985 р. кількість пересувних виставок зменшується від 7 до 5 виставок (така тенденція зберігається й вже в Львівському музеї історії релігії під час діяльності в роки неважної України).

Якщо порівнювати виставки 1976 р. та 1989 р., то в 1976 р. експонували лише 1 одну стаціонарну виставка під назвою «П'ятирічка

великих звернень від з'їзду до з'їзду» та 3-ри фотовиставки: «Наука і релігія про будову Всесвіту», «Правда про релігію», «СРСР – країна масового атеїзму».

Стаціонарна виставка «П'ятирічка великих звернень від з'їзду до з'їзду» складалася з 5-ти розділів («Економічні передумови подолання релігійних пережитків», «Комуністична праця – важливий фактор атеїстичного виховання», «Форми і методи атеїстичного виховання», «Радянські релігійні свята та обряди» та «Відхід віруючих від релігії») та 46-ти експонатів (експонати: «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976 – 1980 роки (папір, друк, Політвидав України, К., 1985 р.), «Диплом випускника університету науковго атеїзму (папір, друк, рукопис), «Медаль та значок до 30 – річчя визволення Львова» тощо).

За допомогою даної виставки відвідувачі повинні були ознайомитися з інформацією про ріст промисловості в Радянському Союзі; про покращення матеріального рівня життя, що створювало «об'єктивні умови для остаточного подолання релігійних пережитків»²⁵³; про прославлення комуністичної праці «як потреби здорового організму»²⁵⁴; ознайомитися з формами атеїстичної роботи (представлена газета «Атеїзм», показані кутки атеїзму на підприємствах тощо), важливість розуміння радянських свят та віддаленість релігії від реальності.

Фотовиставка «Правда про релігію» складалася з 7-ми розділів («Наука проти релігії», «Походження релігії», «Походження християнства», «Антинародна діяльність католицької церкви», «Православна церква на службі експлуататорських класів», «Протестантизм та сектантство», «СРСР – країна масового атеїзму») та 63-

²⁵³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.54. арк. 4.

²⁵⁴ Там само, арк. 7.

х експонатів («Страта повсталих рабів» (фотографія), «Продаж індульгенцій» (фотографія), «Священик благословляє фашистські прапори» (фотографія) тощо.

В цій пересувній фотовиставці висвітлювали питання щодо «марксистко-ленінського положення про релігію як історичне явище, її корені, соціальні функції, формування атеїстичного світогляду та хотіли познайомити з матеріалами, які експонували в Львівському музеї історії релігії та атеїзму»²⁵⁵.

А в 1989 р. були відкриті 5-ть стаціонарних виставок (також сюди відношу персональні виставки): «Реквієм віку» (львівське вітражне мистецтво) персональна виставка художників Людмили і Володимира Лободів, виставка присвячена 175-річчю з народження Т. Г. Шевченка, персональна виставка І. Карпинець, персональна виставка китайського художника Лі Юня «Біоенергетичний живопис». Пересувні виставки були представлені також в кількості з 5-ти виставок: фотовиставки «Сучасний Ватикан: ідеологія, діяльність», фотовиставка «Від мрії до зоряних вершин», фотовиставка «Біблійні аспекти та їхній соціальний зміст», фотовиставка «Перед лицем фактів» (творче кредо письменника Ярослава Галана), фотовиставка «Ватикан сьогодні». «Походження християнської культури» (виставка голограм²⁵⁶).

Виставка «Реквієм віку» включала в себе 10 музейних експонатів та експонати з виставки робіт Всесоюзного конкурсу молодих архітекторів (орнаментальний вітраж музею етнографії АН УРСР, фрагмент культового

²⁵⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.54, арк. 20.

²⁵⁶ Голограма — зареєстрована у голографії на фотопластинці інтерференційна картина, яка утворена двома когерентними пучками світла: один іде від джерела (опорний пучок), другий віддзеркалюється від об'єкта, освітленого тим же джерелом (предметний пучок). Джерелом когерентного світла є лазер. Для відновлення зображення предмета за допомогою голограми її висвітлюють тим же опорним пучком, що був використаний для одержання голограми.

*Голограма (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
<https://uk.wikipedia.org/wiki/Голограма> (30.11.2020)

вітражу костюлу Марії Сніжної, фрагмент культового вітражу костюлу м. Дрогобича тощо).

Музейні науковці за допомогою цієї виставки мали на меті показати «розвиток вітражного мистецтва на території Української РСР, починаючи від часів Галицько-Волинського князівства»²⁵⁷

Пересувна фотовиставка «Перед лицем фактів» (творче кредо письменника Ярослава Галана) – складалася з 3-х розділів («Я. Галан. Чому не має вчення?», «Я. Галан – борець проти католицизму та Ватикану», «Я. Галан – борець проти уніатської церкви») та 26-ти фото («Фотокопія так званого акту про «самостійність» України від 30 червня 1941 року», «Фашистсько – ватиканський флірт» (ілюстрація до твору Я. Галана «На службі в сатани»), «Володимир Росович. Що таке унія?» (фотокопія обкладинки, Львів 1946 р.) тощо).

Дана фотовиставка була направлена на інформування відвідувачів та глядачів «про співпрацю ОУН та УПА з гестапо, про необмежену владу Папи Римського, який намагався поступово підкорити народи світу та критику уніатської церкви»²⁵⁸.

Загалом для виставок в 1976 р. характерно підняття питань на атеїстичну тематику та прославлення комуністичної партії, а вже в 1989 р. за допомогою виставок доносили інформацію не лише про релігію як негативне явище, але й почали організовувати персональні, мистецькі виставки, які в більшості не мали релігійної тематики. За словами старшого наукового співробітника музею Б. Литвина «в останні роки

²⁵⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.243, арк. 113.

²⁵⁸ Там само, арк. 63.

існування СРСР діяльність музею була менше направлена на популяризацію антирелігійних норм»²⁵⁹.

Висновки до розділу II

Отже, у діяльності Львівського музею історії релігії та атеїзму важливу роль відводилося для фондової, експозиційної та виставкової діяльності. За допомогою фондової роботи музейні працівники займалися збільшенням музейних збірок (колекцій) на науково-атеїстичну тематику. Надходження експонатів в музейні фонди відбувалося завдяки систематичному збору музейних предметів. В подальшому експонати ставили на облік та піддавали реставрації, консервації.

Експозиційна та виставкова діяльності відігравали не менш важливі ролі в роботі музею, адже через них відбувалася взаємодія музею, його працівників з відвідувачами. Експозиційна діяльність в музеї на початковому етапі була направлена на підготовку та відкриття атеїстичної експозиції. Новозбудована експозиція складалася з атеїстичних відділів з засудженням та запереченням релігійних норм. А виставкова діяльність виступала в ролі допоміжного елемента для підсилення пропаганди норм наукового-атеїзму.

²⁵⁹ З Інтерв'ю з Богданом Литвином, 2020, Львів

Розділ III. Науково-освітня діяльність та книги відгуків

Одним з пріоритетних завдань в музейництві Радянського Союзу була науково-освітня робота. Основна мета цієї роботи полягала в пропагуванні партійної ідеології в дусі марксистсько-ленінського вчення за допомогою використання музеїв. Діяльність яких спрямовували на розкриття ворожої суті «буржуазної ідеології» та популяризації соціалістичних ідей, поширенням інформації про успіхи радянської влади в різних областях її роботи, активної освітньої роботи для учнів шкіл, училищ, студентів вищих навчальних закладів, працівників та військовослужбовців.

Книги відгуків та пропозицій дають можливість зрозуміти думки відвідувачів про роботу музею (зворотний зв'язок). Вони символізують результат діяльності музею. В них відвідувачі залишали відгуки про музей та давали оцінку роботі музейних працівників, записували свої скарги та зауваження, коли були незадоволені музеєм та висловлювали пропозиції стосовно того, як, на їхню думку, можна покращити діяльність музею.

3.1. Науково-освітня діяльність.

Розвиток науково-освітньої²⁶⁰ роботи музеїв сприяв виникненню її різноманітних форм і видів. «Найбільш поширеними з них були екскурсії, лекції, систематичні зустрічі з відвідувачами, тематичні вечори й конференції, походи по місцях революційної і бойової слави, піонерські збори й зльоти, урочисті лінійки, прийом до ВЛКСМ, робота пересувних музеїв, музейних агітаційних машин, організація пересувних виставок, участь у радіо й телепередачах тощо»²⁶¹.

²⁶⁰ Варто зазначити, що в подальшому в роботі буде вживатися саме термін «науково-освітня робота». Взагалі науково-освітня робота в різні роки по різному називалася, оскільки це залежало від змін у відповідних законах. Інші назви – масово-освітня робота, освітньо-виховна, масово і науково-просвітницька роботи, проте даних термінів не буде тут використано.

²⁶¹ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с. 103

Науково-освітня робота на атеїстичні теми – це поширення та активне пропагування серед населення ідей науково-матеріалістичного світогляду, активної боротьби проти релігії, т. зв. «релігійних пережитків», критика релігійних вірувань. «Рівень науково-освітньої роботи музею визначався вимогами, які пред'являли ідеологічним установам: марксистсько-ленінською ідейністю, науковістю, актуальністю, високою професійною майстерністю»²⁶². «Основними цілями даної роботи було формування в громадян «науково-матеріалістичного світобачення, виховання атеїстичної переконливості, росту культурного рівня»²⁶³.

Для партійного керівництва музей став важливим місцем в провадженні та популяризації серед населення Львова, Львівської області та інших регіонів антирелігійної політики з метою атеїстичного виховання громадян. «Працівники музею намагалися комплексно підходити до справи атеїстичного виховання, поєднувати атеїстичне виховання з іншими формами комуністичного виховання – політичним, трудовим, інтернаціональним та естетичним вихованням»²⁶⁴.

Серед відвідувачів музею можна виділити різні категорії: туристи (збільшення кількості відвідування музею серед туристів відбувалося в період літніх місяців), а й учні шкіл, учні технікумів та ПТУ, студенти вищих навчальних закладів, військові, працівники державних підприємств, службовці, працівники колгоспів. Для них відвідування музею – обов'язкова норма: «всіх їх в примусовому порядку збирали і приводили в музей, адже наш музей відіграв важливу роль для пропаганди атеїзму»²⁶⁵. Музеї підписувати договори на відвідування музеїв з різними установами. Наприклад, в 1970 р. Львівський історичний музей згідно плану мав «підписати договори на відвідування музею з 110

²⁶² Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 73 (2), арк. 10.

²⁶³ Там само, арк. 10.

²⁶⁴ Архів музею Львівського музею історії релігії та атеїзму, оп. 1, спр. 7, арк. 65.

²⁶⁵ Інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

підприємствами, установами, учбовими закладами і 40 колгоспами та радгоспами області»²⁶⁶.

Частково науково-освітня робота на атеїстичну тематику бере початок в Львівському історичному музеї з 50-х ХХ ст.: музейні працівники використовували в експозиціях відділів музею поодинокі матеріали на науково-атеїстичну тематику. Також в 1959 р. була відкрита атеїстична виставка «Походження та соціальний зміст християнства». Згодом в Львівському історичному музеї створили окремий відділ «Історії релігії та атеїзму» (кількість прослуханих лекцій-екскурсій на основі даного відділу «в 1964 р. – 200, 1965 р. – 398, 1966 р. – 567, 1967 – 656, 1968 р. (3-ри місяці відділ історії релігії та атеїзму був закритий на ремонт) – 518, а в 1969 р. – відсутність екскурсій у зв'язку з будівництвом окремого музею»²⁶⁷). Вже більш активна науково-освітня робота розпочалася після відкриття атеїстичної філії Львівського історичного музею в 1970 р., а саме коли в приміщенні колишнього Домініканського монастиря для відвідувачів відкрили експозиційні відділи на науково-атеїстичну тематику.

«Екскурсійна робота – основний вид науково-освітньої діяльності музею»²⁶⁸. «Музейна екскурсія представляла особливий вид науково-освітньої діяльності, в якій виступає в якості обов'язкового та відповідного елемента глядацького сприйняття експонатів – музейних предметів, справжніх історичних пам'яток і матеріалів допоміжного значення»²⁶⁹. Окрім використання візуальної складової під час екскурсії екскурсовод виступав в ролі посилюючого елемента, за розповіддю, якого відвідувачі мали змогу глибше зрозуміти тему.

²⁶⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр 7. арк.,17.

²⁶⁷ Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 6.

²⁶⁸ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с. 103.

²⁶⁹ Галкин П. Основы советского музееведения... с. 328.

Екскурсії поділялися на «загальні (оглядові, тематичні); за відвідувачами (учні, студенти та інші); за цільовим призначенням (навчальні, загально-освітні, вузькоспеціальні); за місцем проведенням (історичні місця тощо); за способом пересування (пішохідні та інші), часто; за методом роботи (аналіз окремих експонатів)»²⁷⁰.

«Оглядові екскурсії – це загальні екскурсії, які, як правило, розкривали декілька тем, тому їх ще називали багатоплановими»²⁷¹. За допомогою даного виду екскурсій – відвідувачі мали змогу швидко ознайомлюватися з матеріалами експозиційних відділів, їхніх розділів та в загальному ознайомитися з частиною матеріалу.

«Тематичні екскурсії – це екскурсії, які виходили з принципу тематичної побудови музейної експозиції, яка була основою в радянському музеєзнавстві»²⁷². Вони були безпосередньо пов'язані з експозиційними відділами: назва тем відповідала назві експозиційних відділів. Також проводилися тематичні лекції-екскурсії по стаціонарних виставках. Наприклад в 1981 р. «тематичні лекції - екскурсії проводилися по двох стаціонарних виставках, присвячених XXVI з'їзду КПРС «Від з'їзду до з'їзду»»²⁷³. Тематика екскурсій: «Походження релігії», «Походження християнства», «Православ'я та атеїзм на Україні» тощо.

«Для забезпечення належного ідейно-теоретичного рівня екскурсійної роботи новоприйняті наукові працівники здавали тематичні лекції-екскурсії по всіх експозиційних відділах»²⁷⁴. Крім того, «систематично організовувалося прослуховування і

²⁷⁰ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с.104.

²⁷¹ Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство (Інтернет ресурс) – Режим доступу: https://pidruchniki.com/10560412/kulturologiya/klasifikatsiya_ekskursiy (25.10.2020)

²⁷² Галкин П. Основы советского музееведения... с. 328.

²⁷³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.134, арк .6.

²⁷⁴ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 34, арк. 7.

взаємопрослуховування наукових працівників при проведенні ними оглядових і тематичних екскурсій»²⁷⁵.

Спеціальні екскурсії – почали проводити з 1981р., а «з 1983 р. спеціальні екскурсії велися диференційовано, відповідно до віку, освіти, соціальної приналежності, релігійності населення: особлива увага приділялася молоді, щоб перекрити канали відтворення релігійності в підростаючого покоління»²⁷⁶.

«Навчально-програмні екскурсії – екскурсії, які залишалися основною формою знайомства учнів, рідше студентів з справжніми предметами матеріальної культури, пам'яток минулого»²⁷⁷. Вони були спрямовані на посилення рівня науково-атеїстичних знань в учнів шкіл, технікумів та студентів вищих навчальних закладів.

Екскурсійну роботу в філіалі Музею історії релігії та атеїзму при Львівському історичному музеї повноцінно налагодили для відвідувачів з 9 квітня 1970 р. (дата відкриття Львівського музею історії релігії та атеїзму як філіалу) (див. додаток 4). Взагалі, варто зазначити що екскурсії в музеї велися на двох мовах. За спогадами З. Білик:

«в музеї серед музейних екскурсоводів та лекторів екскурсії, лекції, консультації велися російською або українськими мовами (все тут залежало від групи, яка приходила і ми вже підлаштовувалися під цю групу), але ми не вели екскурсії на інших мовах (екскурсії велися на тій на якій говорили до нас відвідувачі – це щодо російськомовних та україномовних відвідувачів), адже у нас не було працівників, які знали б англійську, французьку мови. На англійській, французькій мовах або інших мовах екскурсії вели уже працівники Інтуристу²⁷⁸,

²⁷⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.56, арк . 8.

²⁷⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 157, арк .5.

²⁷⁷ Галкин П. Основы советского музееведения... с. 337.

²⁷⁸ Інтурист – туристична агенція. До приватизації в 1992 Інтурист був головною державною закордонною туристичною агенцією СРСР, яка була офіційно підпорядкована Раді міністрів СРСР, а неофіційно підпорядкована КДБ. Агенція заснована в 1928 Йосипом Сталіном як Всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист». Штат був сформований з працівників НКВС, а пізніше КДБ.

які приходили до нас в музей вже з туристичними групами з – за кордону. Вони знали мови і вони могли вести екскурсії на інших мовах. Там працювали люди з КГБ»²⁷⁹.

«З 1970 р. до 1972 рр. в музеї історії релігії та атеїзму проводили лише оглядові екскурсії, але з 1973 р. відвідувачі музею систематично обслуговувалися як оглядовими, так і тематичними екскурсіями»²⁸⁰. Починаючи з 1981 р.,окрім оглядових та тематичних екскурсій, в музеї запроваджують проведення й спеціальних та навчально-програмних екскурсій.

Важливе місце в науково-освітній роботі музею займала *систематична лекційна пропаганда*. «Лекції, які читали в музеї, будувалися на найновіших досягненнях теорії наукового атеїзму, наукових досягнень про природу і суспільство, тісно зв'язані з практикою комуністичного будівництва»²⁸¹. В них лектори-пропагандисти пояснювали політику КПСС щодо релігії, розповідали слухачам про реакційну роль релігії та церкви, про їхню антигуманність, про переваги життя в Радянському Союзі, про соціалізм. Часто, для проведення лекцій залучали й наочні матеріали: брошури, плакати, показ кінофільмів, музейні експонати тощо. «Щоб лекції були більш конкретні при їх написанні намагалися використовувати музейні матеріали»²⁸².

Для лекційної роботи в музеях облаштовували спеціальні приміщення: лекторії. В Львівському музеї історії релігії та атеїзму «з вересня 1971 р. при музеї почав працювати кінолекторій на 120 місць , в якому читаються лекції для трудящих, проводяться заняття шкіл лекторів-

*Інтурист (Інтернет ресурс) –

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82_\(%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82_(%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F)) (10.10.2020)

²⁷⁹ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

²⁸⁰ Архів ЛМІР, оп. 1, спр..7. арк. 85.

²⁸¹ Там само, арк.10.

²⁸² Там само, арк. 65.

пропагандистів наукового атеїзму райкомів КПУ м. Львова та обкому ВЛКСМ»²⁸³. Для популяризації наукового-атеїзму працівники музею (агітбригади²⁸⁴ (див. додаток 5)) мали читати лекції не лише на території музею, але й поза його межами. Наприклад для читання лекцій серед жителів сіл щомісячно в райони області виїжджала група лекторів-науковців музею. Райони, які відвідували музейні працівники: Бродівський, Золочівський, Миколаївський, Самбірський, Сокальський тощо.

Слухачами лекцій (місто, село) – (див. додаток 6) були працівники підприємств, колгоспів, студенти вищих навчальних закладів, учні шкіл, технікумів, ПТУ. За спогадами однієї з учениць львівської школи № 79: «до нас завжди приходили працівники з музею історії релігії та атеїзму і читали лекції, пам'ятаю, що приходив М.Косів»²⁸⁵. А ось своїми враженнями про прослухану лекцію в школі поділилися вчителі однієї з львівських шкіл в книзі відгуків та пропозицій (1985 р.):

«Ми колектив учителів СШ №50 м. Львова, висловлюємо свою глибоку подяку працівнику музею Лузан за прекрасну лекцію, прочитану в нашій школі для учнів 8-9 класів, адже лектор продемонструвала справжнє уміння вести дієву атеїстичну пропаганду в ярко насиченій емоційній формі...»²⁸⁶.

Були випадки, коли лекції або уроки в музеї проводили не лише музейні працівники чи запрошені лектори, але й викладачі вищих навчальних закладів, вчителі шкіл, які намагалися більш детально пояснити матеріали своїм учням та студентам: «викладачі наукового-

²⁸³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 73(2) . арк. 77.

²⁸⁴ Члени агітбригад здійснювали не лише лекційну діяльність, але й демонстрували фотовиставки, заключали договори на відвідування музею.

*Архів ЛМІР, оп. 1, Спр.134, арк. 7.

²⁸⁵ З інтерв'ю з Н.Бордун, Львів, 2020 р.

²⁸⁶ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею за(1985-1996 рр.) , арк. 15 зв.

атеїзму технікумів та профтехучилищ, настільки вивчили експозицію, що проводять у музеї уроки»²⁸⁷.

З метою підвищення ефективності науково-атеїстичної пропаганди створювали, починаючи з 1977 р., постійно діючі лекторії за участю музейних працівників на виробничих об'єднаннях: “Кінескоп”, Маяк”, “Полонина”, на автобусному заводі, ПО “Львівхімсільмаш”, СШ № 40, у Львівській обласній клінічній лікарні та інших²⁸⁸. У лютому 1977 р. організований і постійно діяв пересувний атеїстичний лекторій у Стрийському парку²⁸⁹. Також «лекторій був і в парку Культури, де музейні працівники читали лекції»²⁹⁰. Також колектив музею залучали для допомоги створення лекторіїв в установах, що знаходилися за межами міста Львова: «при участі наукових працівників музею створений лекторій наукового атеїзму в с. Бортятин Самбірського району Львівської області»²⁹¹ тощо. Наукові працівники музею постійно допомагали партійним комітетам згаданих мною установ та підприємств в організації атеїстичної роботи, надаючи методичну допомогу для налагодження роботи по атеїстичному вихованню населення. «Для того, щоб ця допомога була більш дієвою, заняття проводили й з науковими працівниками самого музею по темах: «Методика вивчення релігійної обстановки в колективі», «Специфіка атеїстичного виховання молоді», «Індивідуальна робота з віруючими», «Атеїстична робота серед сектантів» тощо»²⁹². Окрім того, музейні працівники, входили до складу рад на підприємствах: були залучені до процесу складання планів на робочий рік з метою популяризації атеїстичних ідей серед працівників.

²⁸⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 61.

²⁸⁸ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (2), арк. 10.

²⁸⁹ Там само, арк. 12.

²⁹⁰ З інтерв'ю з Лідією Довгань, Львів, 2020 р.

²⁹¹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 78.

²⁹² Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (2), арк. 16.

Більшість лекцій відбувалося саме в місті, менше в сільській місцевості, адже для того, щоб провести лекції – науковим працівникам доводилося їздити по Львівській області). Лекційна тематика кожного року зазнавала змін: лекції переробляли, деякі лекції забирали, кожного року додавали нові лекції. Теми лекцій: «Земне походження релігійного свята Пасхи», «Форми і методи атеїстичного виховання», «Вільнодумство та атеїзм українських революційних демократів», «Торжество ленінських принципів свободи совісті в соціалістичному суспільстві», «Свобода совісті в капіталістичних країнах» тощо.

Також антирелігійну пропаганду за допомогою лекцій пропагували на території курортів Львівської області. Наприклад «в 1977 р. для відпочиваючих на курорті Трускавець читалися лекції: «XXV з'їзд КПСС про формування науково-матеріалістичного світогляду», «Утвердження атеїзму – важлива риса радянського образу життя» та «Радянські свята і обряди як основна частина соціалістичної культури»»²⁹³. Пізніше лекційна діяльність музейниками велася й на території військових частин, прикордонної зони, в піонерських таборах і навіть серед жителів новобудов Львівської області. Були випадки, коли лекції читали й в колоніях. За спогадами З. Білик: «ми з Л. Моравською в м. Самборі читали лекцію в колонії для неповнолітніх»²⁹⁴.

«Починаючи з 1975 р. добре зарекомендували себе такі форми атеїстично-виховного впливу як бесіди з доїзджаючими працівниками в приміських поїздах»²⁹⁵. Адже частина сільських жителів кожного дня добиралася на роботу, використовуючи поїзд як основний транспорт. Наприклад в документах згадано маршрут поїзду «Львів-Мостиська». Зі спогадів Л. Довгань: «Так ми читали лекції в поїздах. Ми могли зранку або

²⁹³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (2), арк. 12.

²⁹⁴ З Інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

²⁹⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.34, арк.10.

ввечері читати лекції. Взагалі пам'ятаю, що ми могли і в шостій і в сьомій ранку читати лекції в поїздах та інших установах»²⁹⁶.

Систематично науковці з музею проводили тематичні вечори та вечори запитань та відповідей (див. додаток 7). «На атеїстичних вечорах та зустрічах для трудящих організовували зустрічі не лише з науковцями музею, але й з запрошеними гостями, серед яких були й колишні служителі культу»²⁹⁷. Окрім того, «тематичні вечори та вечори запитань проводили часто и в школах, в університетах»²⁹⁸. «Новою формою роботи, запровадженою в 1977 р., стали вечори зустрічі з колишніми віруючими»²⁹⁹ та «Діалоги з віруючими». «Окремі атеїстичні вечори проводили за розробленим сценарієм»³⁰⁰. До речі формат таких зустрічей намагалися запровадити в 1971 р., але вони не набули ширшого розмаху і їх впровадили в життя лише з 1977 р.

Проводилися не лише тематичні вечори запитань та відповідей, але й починаючи з 1974 р, в районах Львівщини для населення науковці музею стають проводити «Дні атеїзму», «Дні лектора-атеїста» (див. додаток 7). На цих заходах відбувалися виступи з лекціями, бесіди з сільським населенням, демонстрування фотовиставок та турнікетів, проведення консультацій на атеїстичну тематику. «А на промислових підприємствах та в навчально-освітніх закладах з 1976 р. почали систематичного проводити «Дні лектора-атеїста», «Тижні атеїзму»»³⁰¹. Працівники музею проводили такі дні не самотужки, а разом з іншими установами: «з 1977 р. разом з обласним відділенням товариства «Знання» проводились «Дні атеїзму» в районах Львівщини, також з партійним комітетами підприємств

²⁹⁶ З інтерв'ю з Лідєю Довгань, Львів, 2020 р.

²⁹⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 7, арк. 64.

²⁹⁸ З інтерв'ю з Лідєю Довгань, Львів, 2020 р.

²⁹⁹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (1), арк. 11.

³⁰⁰ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.17, арк. 9.

³⁰¹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.56, арк. 10.

області і міста організовувались «Тижні атеїзму»³⁰². Варто зауважити, «що більшість заходів поза музеєм були у співпраці з товариством «Знання»³⁰³. «Про проведення таких заходів заздалегідь сповіщалося в місцевій пресі, видавалися спеціальні афіші»³⁰⁴.

Як раніше уже було зазначено «в 1971 р. в музеї став діяти *кінолекторій* в якому читаються лекції, демонструються науково-популярні фільми на атеїстичну тематику»³⁰⁵ (див. додаток 8), які показували після проведення науково-освітніх заходів. Кінофільми у Львівському музеї історії релігії та атеїзму показували на документальну тематику («Велике передбачення», «Закони відображення» тощо), наукову тематику («Початок життя», «Божі свідки»), художню тематику («Грішниця», «Кінець світу»), також виготовляли діафільми³⁰⁶ по виставці, по експлозії. В кінолекторії показували й фільм «Історія звинувачує» (1978 р.), який Львівська студія телебачення зняла на основі музейних матеріалів та у якому відобразили унійне духовенство як таке, яке в період Другої світової війни активно співпрацювало з фашистами.

«В 1986 р. розпочав роботу виїзний кінолекторій «Рішення XXVII з'їзду в життя»³⁰⁷, діяльність, якого була спрямована на ознайомлення і поширення інформації про XXVII з'їзд Комуністичної партії.

В кінолекторії проводилося не лише демонстрування кінофільмів, але організовували заняття для шкіл пропагандистів наукового-атеїзму райкомів КП України міста Львова (з 1971 р.), проводили заняття мережі партійної освіти для педагогічних колективів з ряду шкіл м. Львова (1974

³⁰² Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (1), арк. 11.

³⁰³ З інтерв'ю з Богданом Литвином, Львів, 2020 р.

³⁰⁴ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.34, арк. 9.

³⁰⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.7, арк. 62.

³⁰⁶ Діафільм — послідовність зображень, віддрукованих на стандартній позитивній 35-мм перфорованій плівці, кадри якої тематично пов'язані один з одним і, як правило, забезпечені текстом, що перетворює кадри в ілюстровану розповідь.

*Діафільми (Інтернет ресурс) – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Діафільм> (20.10.2020).

³⁰⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.200, арк. 9.

р.), а з 1978 р. заняття проводила обласна школа пропагандистів атеїзму при Львівському обкомі ОК ЛКСМУ. «Заняття в таких школах музейні працівники і провідні атеїсти міста проводили кожного місяця»³⁰⁸. «Також систематично проводилися заняття на атеїстичну тематику в міському кінолекторії»³⁰⁹ (з 1974 р.) . Адже «цей лекторій був в підпорядкуванні товариства «Знання», тому музейні працівники, також, були залучені в лекційну діяльність на атеїстичну тематику в міському лекторії»³¹⁰.

В музейному кінолекторії активно з 1977 р. почали організовувати семінари, конференції «по питаннях теорії і практики наукового атеїзму»³¹¹, вечори, лекції, надавалися консультації «з питань науково-атеїстичної пропаганди лекторам-пропагандистам науковго-атеїзму та відвідувачам музею»³¹², святкування свят (наприклад свято мистецтва «Львівська золота осінь») а з 1983 р. навчання систематично проводили не лише для учнів шкіл, але й «для учнів кооперативного технікуму, технікуму громадського харчування, педучилища, музичного училища, автодорожнього технікуму, культурно-освітнього училища та інших навчальних закладів тощо»³¹³.

Не менш важливими заходами в справах пропаганди атеїстичного світогляду та популяризації музею були *виступи музейних працівників у пресі, по радіо та телебаченні*³¹⁴. Перші виступи та статті працівників атеїстичного музею в засобах масової інформації з'являються в 1970 р. (в подальші роки статті в газетах, журналах виходили кожного року) (див. додаток 10).

Наковці музею підготовляли для друку в пресі (газети, журнали), як правило, статті на науково-атеїстичну тематику та рідше – статті з

³⁰⁸ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (2), арк. 12.

³⁰⁹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.34, арк. 9.

³¹⁰ З інтерв'ю з Лілею Моравською, Львів, 2020 р.

³¹¹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 73 (2), арк. 11.

³¹² Архів ЛМІР, оп. 1, спр.7, арк. 62.

³¹³ Архів ЛМІР, Оп. 1, Спр.157, арк. 6.

³¹⁴ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.7, арк. 34.

пропагандою норм комуністичної ідеології (рідко). Статті друкували як в Львівських газетах, журналах (газета «Львовская правда» (м.Львів), «Соціалістичний шлях» (м. Мостиська), газета «Прапор комунізму» (м.Броди) тощо), так і поза межами Львівської області, в інших областях УРСР (газета «Радянська Волинь» (м.Луцьк), газета «Вільне життя» (м.Тернопіль), журнал «Соціалістична культура» (м.Київ) тощо). Темі статей: «Реакційна роль покутників» автор М.Косів (газета «Львовская правда», 1973 р.), «Для пропагандистів наукового атеїзму» автор І.Петрів (газета «Вільна Україна», 1978 р.), «Криза релігії на сучасному етапі» автор О.Назаренко (газета «Гірник», 1980 р.) тощо. «Зали музею теж ставали темами для статей в газетах: «в 1978 р. були підготовлені статті-екскурсії по залам музею для газети «Радянська Україна»»³¹⁵.

Неодноразово музейні працівники виступали на радіо (наприклад брали участь в радіо передачах радіожурналу «Обрій»). З темою: «Роль мистецтва і засобів масової інформації у формуванні атеїстичного світогляду» виступала О. Лузан (1976 р.), «Львівському музею історії релігії та атеїзму 10 років» виступали О.Лузан, О. Сінькевич О., Ю. Матюхін, (1980 р.), «Антинародна діяльність секти покутників» виступала З. Суханова (1981 р.) тощо.

Працівники брали участь і в телепередачах. Зокрема з темами виступали: «Монастирі – духовне гноблення трудящих» виступав М. Косів (1973 р.), «Унійна церква – ворог соціалістичних перетворень» виступала З. Суха (1980 р.), «Розвиток наївно-реалістичного світогляду первісної людини» виступала О. Лузан (1986 р.). Телепередачі транслювали як за межами музейних стін так і в самому музеї на основі експозиції чи виставок. Для прикладу, в 1970 р. було «проведено 2 телепередачі на території де розміщувалася атеїстична експозиція на теми «Переможна

³¹⁵ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.95, арк. 12.

хода науки» (виступав А. Петляков) та «Наука та релігія про незвичайні явища в природі» (виступав П. М. Авраменко)»³¹⁶.

Окрім того, як уже згадувалося «на матеріалах Львівського музею історії релігії та атеїзму львівська студія телебачення зняла фільм «Історія звинувачує» (1978 р.) про співпрацю уніатської церкви з фашистами в часи Великої Вітчизняної війни»³¹⁷.

Для підсилення науково-освітньої діяльності музейні працівники використовували *рекламну продукцію*, випуском якої займалися працівники Львівського музею історії релігії та атеїзму за допомогою видавництва «Каменярь»: білети та запрошення в музей (в музейну експозицію, в кінолекторій, на органні концерти, на атеїстичні вечори), друк афішів, плакатів, листівок-реклам, буклетів, методичні розробки, видавництво путівників по експозиційних залах музею та збірники матеріалів. «Рекламну продукцію розповсюджували на підприємствах, колгоспах, установах та інших організаціях області»³¹⁸.

«Також з 1977 р. для вивчення релігійної обстановки в м. Львові та під час релігійних свят працівники музею відвідували діючі костели, церкви, де науковці, у своїх звітах щодо обстеження церков, аналізували зміст проповідей, соціальний стан віруючих, вік³¹⁹». Ці дослідження дозволяли працівникам атеїстичного музею удосконалювати та краще організовувати пропаганду норм наукового-атеїзму.

3.2. Відгуки відвідувачів.

У Львівському музеї історії релігії та атеїзму книги відгуків та пропозицій почали вести з 1972 р. згідно наказу №307 від 7 грудня 1971 р.

³¹⁶ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.7, арк. 25.

³¹⁷ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 95, арк. 10.

³¹⁸ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 17, арк. 10.

³¹⁹ Архів ЛМІР, оп. 1, спр.73 (1), арк. 12.

по Львівському історичному музею «Про порядок обліку науково-освітньої роботи музею»

«у відповідності на накази № 67 від 20 грудня 1971 р. Міністра культури УРСР «Про серйозні недоліки в справі первинного обліку і звітності в ряді музеїв республіки» та листа Міністерства культури УРСР від 21 листопада 1971 р. № 8м-1254 «Про порядок обліку науково-освітньої роботи в музеях системи Міністерства культури УРСР»³²⁰.

Продовжили їх вести й після заснування незалежного атеїстичного музею з 1973 р. Щоправда, на сьогодні збереглася лише частина з цих книг, а саме книги за 1977 р., 1978 р., 1980 р., 1981 р., 1982 р., 1983 р., 1985 р., 1986 р., 1987 р., 1988 р. та 1989 р.

Аналіз книг відгуків музею історії релігії та атеїзму дозволяє визначити наступне: 1) ким ці записи були написані; 2) проаналізувати географію відвідувачів; 3) якою мовою розмовляли відвідувачі; 4) зрозуміти їхнє ставлення до діяльності музею (чітко виражена підтримка атеїстичної роботи, нейтральні відгуки та відкрита підтримка релігії); 5) частоту згадок корінного слова «атеїст» «атеїстичний» «релігії», «релігія», «релігійний».

Загальна кількість відгуків, які збереглися – це 1 705 відгуків. (див. додаток 11). Починаючи з 1987 р. в книгах відгуків та пропозицій зменшувалася кількість відгуків. На думку працівниці музею Л. Моравської «зменшення кількості записів, яке почалося з 1987 р. було пов'язане зі змінами в Радянському Союзі, а саме періодом «горбачовської перебудови»³²¹. Варто зазначити, що в книзі відгуків та пропозицій відгуки закінчуються на 1989 р., а починаються вже з 1991 р. Тут не беремо до уваги відгуки, які були залишені в 1990 р. в окремому зошиті, адже вони

³²⁰ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

³²¹ З інтерв'ю з Л. Моравською, Львів, 2020 р.

стосуються лише виставки про митрополита Андрея Шептицького «Благословляю і молюсь» (1990 р.), тобто вони не були загальними відгуками про роботу усього музею, якими є відгуки з книг відгуків та пропозицій, які проаналізовані в цьому підрозділі. Окрім того, якщо до 1985 р. книги відгуків та пропозицій були окремими за кожний рік, то вже з 1985 р. була лише одна книга. В цій книзі останній відгук датований 1996 р., а з 1991 р. до 1996 р. загальна кількість відгуків є 12, тобто за часи незалежної України – практично не залишили відгуків .

Географія відвідувачів музею (див. додаток 12), які зазначили звідки вони є, складалася з жителів Львова (378 відгуків), Львівської області (139 відгуків), УРСР (285 відгуків), СРСР (інші республіки) (257 відгуків), жителів іноземних держав (66 відгуків). Окрім того є частина відгуків у яких не зазначено місця проживання – 662 відгуків.

Одразу, хочу зазначити, що були залишені записи від відвідувачів, де в одному відгуці вказували кілька різних держав, республік, міст, сіл, селищ міського типу, тому кількість відгуків, може відрізнятись від загальної кількості відгуків.

Якщо порівняти за кількістю, то з Львова і Львівської області (разом 517 відгуків) буде більше відгуків ніж з УРСР. Проте вже на республіканському рівні разом з Львова, Львівської області та інших областей УРСР налічується 802 відгуки, тобто з УРСР більше відгуків ніж з інших республік СРСР (257 відгуків). І це цілком логічно, виходячи із першочергової мети заснування музею саме у Львові та його географічного розташування на західному кордоні УРСР.

Ситуація з містами – схожа, а саме з одного міста Львова кількість відгуків становить 378 відгуків , а з області 80 відгуків (разом буде 458 відгуків), тоді як окремо з УРСР є 246 відгуків, тобто разом є 704 відгуки, а це більше ніж з СРСР (інші республіки) 227.

Відгуків жителів сіл, селищ міського типу Львівської області (с., см. 52 відгуків) було більше ніж з УРСР (с.см.16 відгуків) та СРСР (інші республіки, с.,см. 1 відгук). Якщо порівнювати ці відгуки з жителями міст (931 відгуків з міст УРСР та СРСР) – відгуків жителів сіл, селищ міського типу (69 відгуків), то останніх було мало. А ті відвідувачі, які приїжджали з сіл, селищ міського типу і залишили записи про відвідування музею – це були організовані учнівські групи або працівники колгоспу. Проте в книгах відгуків не було записів окремо від великих сільських груп, навіть якщо це були селяни з Львівської області. На думку З. Білик це можна пояснити наступним:

«Ми в основному звертали увагу на учнів та студентів Львова та інших міст, також до нас приїжджали багато туристичних груп, що стосується сільської місцевості, а саме з Львівської області – так відвідувачів могло бути менше, проте крім їхнього відвідування музейні працівники приїжджали до них та читали лекції на атеїстичну тематику, проводили або допомагали в проведенні «Днів атеїста», «Тижнів атеїста», демонстрували пересувні виставки. Думаю, що було достатньо учнів сільських шкіл, тобто менше було працівників колгоспів та жителів сіл, які не навчалися в школах»³²².

Звичайно можна припустити, що частина робітників, які приходили в музей з заводів, фабрик, інших закладів були жителями сіл, селищ міського типу, які приїздили на роботу до Львова, проте відгуків від робітників також є мало (173) в порівнянні з відгуками жителів міст. Варто зазначити, що музейні працівники також проводили значну атеїстичну роботу на фабриках, заводах, у культурно-освітніх закладах.

Окрім відгуків з міст, сіл та селищ міського типу частина відгуків є зазначені в загальному просто як з області або з республіки. Тобто відвідувачі не залишали назви міст, сіл, селищ міського типу, а в

³²² З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

загальному називали свою область або республіку. Таких відгуків з Львівської області – 7, з областей УРСР – 23, з області інших республік СРСР – 7, та з окремих республік СРСР – 22.

З іноземних держав залишили найменше відгуків – 66. З них 43 відгуки – зазначені лише назви країни, 19 – назви міст, а 4 – регіони.

Жителі Львівської області, які зробили записи в книгах відгуків та пропозицій були з м. Нового Роздолу, м. Жидачів, м. Самбора, м. Червонограда, м. Дрогобича тощо. З Української РСР були відвідувачі з таких міст як Івано-Франківськ, Тернопіль, Київ, Донецьк, Сімферополь, Переяслав-Хмельницьк тощо.

Жителі СРСР, які залишали відгуки були з усіх союзних республік (Російська РФСР, Азербайджанська РСР, Білоруська РСР, Литовська РСР тощо). До речі більшість відгуків залишали саме жителі Російської РФСР: Москва, Ленінград, Мурманськ, Волгоград, Ростов тощо. Цікаво, що були відвідувачі й з найвіддаленішої території Російської РФСР від Української РСР – туристичні групи з о. Сахалін, а зокрема з міста Южно-Сахалінськ. З інших республік СРСР – це жителі таких міст як Мінськ, Вільнюс, Кишинів, Рига, Таллінн, Єреван тощо.

Географія іноземних відвідувачів – різноманітна. Відвідувачі-студенти з Індії, Ефіопії, Марокко, Алжиру, Сирії, Палестини, Ефіопії, Лівану, Колумбії, Перу, Коста-Ріки, турист з Канади (працівник музею Село Української Спадщини), туристи з Великої Британії, студенти з Франції, туристи з Австрії, студенти з Данії тощо. Значна кількість відгуків були залишені жителями з Польської Народної Республіки, менше з інших соціалістичних республік Європи (Чехословацька Соціалістична Республіка, Угорська Народна Республіка тощо). Це були громадяни тих республік, які не входили до складу СРСР, але СРСР як держава впливала на їхню діяльність.

Частина іноземних громадян, які залишали відгуки були або студентами вузів з інших держав, або студентами підготовчих факультетів для іноземних громадян, або були туристичні групи (рідко) та окремими туристами (рідко). Варто зазначити, що влада звертала увагу й на атеїстичне виховання іноземних учнів та студентів. Наприклад «в 1981 р. на базі музею спільно з Львівською міською радою в справах іноземних учнів та студентів був організований дворічний університет «Релігія, атеїзм і соціальний прогрес»»³²³.

Відвідувачі музею залишали свої відгуки російською, українською, польською, англійською, німецькою, французькою, арабською мовах (див. додаток 13). Окрім того, варто зазначити, що є відгуки, які не перекладені, адже вони написані на арабській мові. Також було кілька записів, де не було змогли розшифрувати написаних слів через надто не розбірливо написаний текст.

Найбільше записів, якщо дивитися в загальному, залишали російською мовою (983), лише якщо окремо порівнювати кожен рік, то в 1985 р. залишили більше записів українською мовою (55 на російській мові проти 65 на українській мові), а в 1989 р. – однакова кількість між українською і російською мовами (9 на російській мові і 9 на українській мові).

Значна кількість відгуків на російській мові є наслідком політики радянської влади: поширення російської мови як міжнаціональної. Варто зазначити, що та й сама мовна політика в УРСР з приходом до влади В. Щербицького в 1972 р. була спрямована на наступ на українську мову. Однією з форм наступу стала прийнята постановою ЦК КПРС в червні 1978 р. «Про подальше удосконалення для вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», яка передбачала тотальне та посилене викладання російської мови в освітніх закладах. Вже в період

³²³ Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 145, арк. 3.

«перебудови» відбуваються зміни в мовній політиці, а саме послаблення контролю за використанням російської мови на загальному рівні.

Російською мовою коментарі залишали як жителі Львова, Львівської області так й приїжджі туристи з інших частин УРСР та СРСР, іноземці, які навчалися в вищих навчальних закладах Української РСР або з інших республік СРСР.

На другому місці йдуть відгуки на українській мові (605 відгуків). До речі інколи зустрічалися відгуки, які залишали жителі інших республік СРСР не на російській мові, а на національній мові: азербайджанська, таджицька тощо. Звичайно відгуків жителів УРСР на українській мові було більше ніж відгуків на рідній мові жителів інших республік, адже музей знаходився на території Української РСР.

Були й відгуки англійською мовою, але таких відгуків доволі мало залишали (7 відгуків). Проте ті відвідувачі, які їх залишали – це або жителі з англійських країн або ті, які не жили в англійських країнах: наприклад був коментар англійською мовою туриста з Сирії. На французькій мові залишали відгуки жителі Франції або держав, які були колишніми французькими колоніями. Зустрічалися відгуки на німецькій мові – це були відгуки туристів з Німецької Демократичної Республіки (Східна Німеччина), яка на той час знаходилася під впливом СРСР. Також були відгуки залишені жителями інших соціалістичних держав на польській, чеській, словацькій мовах (див. додаток 13). Дуже рідко зустрічалися відгуки, які залишили на двох мовах (наприклад на чеській і російській), але з однаковим змістом.

Відвідувачів музею, які залишали записи в книгах відгуків та пропозицій поділені на такі групи (див. додаток 14): 1) учні середніх шкіл; 2) учні вищих та слухачів атеїстичних шкіл; 3) учні технікумів та училищ; 4) студенти вищих навчальних закладів; 5) туристи (великі туристичні групи та невеликі групи туристів (сюди віднесені і відвідувачі з сім'ями та

поодинокі туристи (самостійні відвідувачі), також до цієї категорії віднесені і жителі міста Львова)); 6) військові (військовослужбовці і курсанти навчальних закладів); 7) працівники (працівники підприємств, колгоспів, культурно-освітніх закладів тощо). Одразу, хочу наголосити, що інколи в одному відгуці залишали записи учні і вчителі, туристи і студенти. В такому випадку ці відгуки віднесені до двох різних груп.

Більша частина відгуків належить учням шкіл, технікумів, ПТУ або студентам інститутів, університетів (1 031 відгуків із загальної кількості 1 744). На думку першого директора музею Ю. Матюхіна – це було пов'язано з тим, що «наш музей був в основному орієнтованим на роботу з пропагандою науково-атеїстичного світогляду та виховання в атеїстичному дусі саме молодого покоління (учні шкіл та студентів)»³²⁴. А зі спогадів однієї з учениць Львівської школи № 79 Н.Бордун: «ми кожного навчального року відвідували Львівський музей історії релігії та атеїзму два рази»³²⁵.

Із записів зрозуміло, що учні шкіл, вихованці шкіл-інтернатів відвідували музей окремими класами, кількома класами або гуртками. Наприклад, у відгуках згадуються учні різних середніх шкіл гуртка ім. Я. Галана, або як учні-учасники шкільних атеїстичних клубів. Учні приходили на екскурсії, лекції, перегляди фільмів, а також відвідували бесіди на атеїстичні теми (одна з тем «Атеїстичне виховання»).

Саме учні початкових та середніх шкіл залишили більшість відгуків – 379. Це були учні з шкіл №: 19 (м. Львів), № 58 (м. Львів), № 73 (м. Львів), №1 (м. Самбір) СШ №2 (м. Городок), №10 (м. Тернопіль), санаторної школи-інтернат (м. Винники), №104 (м. Київ) №7 (м. Бердичів), №9 (м. Севастополь), № 119 (м. Мінськ) (див. додаток 14).

³²⁴ З інтерв'ю з Юрієм Матюхіним, Львів, 2020 р.

³²⁵ З інтерв'ю Наталією Бордун, Львів, 2020 р.

Учні львівських училищ та технікумів залишили 280 відгуків, що є менше ніж студентів, але більше ніж учні вищих та атеїстичних шкіл. Це були учнів училищ та технікумів з Львівського культурно-освітнього училища (м.Львів), з Львівського технікуму радянської торгівлі (м. Львів), з Львівського технікуму радіоелектроніки (м. Львів), з Бориславського медичного училища (м. Борислав), з Володимиро-Волинського педагогічного училища (м. Володимиро-Волинський), з Бурштинівського торгово-кулінарного училища (м. Бурштин), з Жданівського індустріального технікум (м. Жданів), з Оренбурського автотранспортного технікуму (м.Оренбург), з Вільнюського електро-хімічного технікуму (м. Вільнюс) тощо.

Учні вищих та атеїстичних шкіл залишили найменше записів в книгах відгуків та пропозицій (43 відгуків). Нажаль, учні цих шкіл не завжди вказували звідки вони. Ті, що зазначили – це були учні вищих шкіл № 10 (м. Львів), Мальнівсько-волянська вища школа (Мостиський район, Львівська область), Радехівська вища школа (Мостиський район, Львівська область), Поздимирська вища школа, Вишнянська вища школа (Городоцький район, Львівська область), Покрівецька вища школа (Жидачівський район, Львівська область) тощо.

Кількість студентських відгуків є 311. Серед авторів цих відгуків є студенти з Львівського державного університету ім. І. Франка (м Львів), Львівського ордена Леніна політехнічного інституту (м. Львів), Львівського ветеринарного інституту (м Львів), Дрогобицького педагогічного інституту (м. Дрогобич), Дніпропетровського державного університету (м. Дніпропетровськ), Миколаївського суднобудівного інституту (м. Миколаїв), Рівненського державного інституту (м. Рівне) Краківського університету, з німецького університету (у відгуці не вказали назви), з французького університету (у відгуці не вказали назви) тощо.

Щодо туристів – це відгуки від великих туристичних груп та менших груп (сюди віднесла і самостійних туристів, жителів Львова). Загальна кількість відгуків від представників великих туристичних груп – 224 відгуки. Це були групи, які приїздили або з одного міста, або були об'єднані групи з різних міст, або так звані всесоюзні групи туристів з різних республік СРСР. Дані групи, дивлячись на записи, привозили на туристичних поїздах (наприклад є згадки за туристичний поїзд «Ізюм» (від назви міста м. Ізюм, Харківської області), або були туристичні поїзди без назви, але їх просто зазначали як туристичні поїзди з радянських міст (до прикладу турпоїзд з м. Калуги)). Ці туристичні групи – це групи з УРСР (Київ, Харків, Миколаїв тощо), з СРСР (інші республіки) (Москва, Ленінград, Томськ тощо).

Інша невеликі групи туристів (це і відвідувачі з сім'ями, і поодинокі туристи (самостійні відвідувачі) залишили 275 відгуків. Це були люди також з самого міста Львова та інших міст, а саме з Дрогобича, Жидачів, Самбора, Івано-Франківська, Києва, Харкова, Ленінграда, Пермі, Волгограда Варшави, Манчестеру, Вольмірштедту та з інших міст, сіл, селищ міського типу (див. додаток 14).

Якщо порівнювати з учнівськими, студентськими групами (найбільше) та туристами (великі туристичні групи, невеликі туристичними групи та самостійні відвідувачі), то – працівники залишили менше відгуків – 173 відгуків. Сюди відносимо робітників великих підприємств, колгоспників, викладачів вищих навчальних закладів, вихователів груп продовжного дня тощо. Вони працювали в Львівському державному університеті ім. Івана Франка, на підприємстві «Електрон», на підприємстві «ЛАЗ», на Київському об'єднанні «Октава», на Миколаївській птахофабриці, на Горьківському автомобільному заводі тощо.

Групи працівників з великих підприємств, дивлячись на записи, відвідували музей цехами або як члени суспільно-політичних клубів. Вчителі шкіл приходили вчительськими групами або супроводжували учнівські групи, така сама ситуація й з викладачами вищих навчальних закладів.

Військових, якщо в загальному порівнювати з учнями та студентами (разом їх було – 989) – мало (48 відгуків). До речі військовослужбовці дуже рідко зазначали в відгуках з якої вони військової частини або з якого вони навчального закладу. Як правило, більшість просто зазначали в кінці або на початку, що це група військових. Ті, військовослужбовці, які зазначили звідки вони – це переважно були з військових частина Львова, а курсанти з Львівського воєнного-політичного училища, Сімферопольського Зовнішньо воєнно-політичного будівельного училища, з вищої офіцерської школи МВС СРСР тощо.

До речі серед знакових відвідувачів залишили записи в книзі відгуків та пропозицій в 1977 р. збірна Молдавської РСР по ручному м'ячу та в 1985 р. збірна Української РСР по гандболу.

Виходячи зі змісту відгуків їх поділено на три теми: 1) нейтральні відгуки у яких в загальному відвідувачі описували враження про відвідування музею; 2) підтримка атеїзму, тобто це відгуки у яких чітко виражене позитивне ставлення до атеїзму та атеїстичної роботи музею; 3) відгуки у яких прослідковувалася відкрита підтримка релігії.

Аналізуючи записи, в книгах відгуків та пропозицій музею найбільше було залишено саме нейтральних записів – 1 967 відгуків (див. додаток 15). Хочу наголосити, що в деяких відгуках були підняті кілька підтем, тому один відгук був віднесений до кількох різних підтем. Саме тому, через таку велику кількість нейтральних відгуків та виходячи з їхнього змісту, їх поділено на кілька підтем: висловлена подяка працівникам музею; окремо виражена подяка екскурсводам та лекторам

музею; просто висловлена подяка; цікавий музей; нові знання; зауваження та пропозиції до роботи музею; відгуки з залишеними прізвищами та іменами або просто відвідувачі зазначали ким вони були.

Найбільше відгуків відвідувачі залишили у яких виражали вдячність екскурсоводам та лекторам за їхні професійно проведені екскурсії, лекції – 732 відгуки, а найменше відгуків є щодо записів з залишеними прізвищами та іменами – 11 відгуків.

Перша підтема – подяка працівникам (544 відгуки) (працівникам музейної адміністрації, науковцям музею, музейним реставраторам тощо) – 544 відгуки. Дякували за нелегку працю над створенням музею, за важку роботу з підбору експонатів, за цікаво та змістовно підібраний матеріал експозиції, за збереження давніх пам'яток, за проведення консультацій, за гарне обслуговування та за гостинність. В цих записах відвідувачі бажали й творчих успіхів музейному колективу в роботі. Наведемо кілька прикладів:

1. Ми гості м. Львова С. Петрущак ,Л. Коломиєц, відвідали музей релігії та атеїзму. Залишилися дуже вдячні тим людям, які зібрали і так цікаво, і захоплююче розставили експонати цього музею. Ми висловлюємо велику вдячність всім працівникам музею (03.12.1985 р.)³²⁶.
2. Дуже дякую робітникам музею історії релігії та атеїзму за зразкове оформлення його і представлення історичних експонатів, ввічливе ставлення до відвідувачів. Я житель Челябінської області місто Киштин залишився задоволений (08.02.1986 р.)³²⁷.
3. Ми учні ПТУ-21 м. Львова щиро дякуємо працівникам музею історії релігії та атеїзму за роботу пророблену в створенні цього широко відомого музею (16.01.1978 р.)³²⁸.

³²⁶ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 32 зв.

³²⁷ Там само, арк. 29 зв.

³²⁸ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1978 р., арк. 14.

Друга підтема – подяка екскурсоводам та лекторам (732 відгуки), які проводили екскурсії, читали лекції висловлювали за проведену екскурсію в доступній формі, за добре науково-обґрунтовану екскурсію, за їхнє добре знанням своєї справи, за ввічливе ставлення.

1. Велике дякуємо за змістовну і ярку екскурсію по музею історії релігії та атеїзму. Хочеться сказати добрі слова Шимак Володимирі Івановичу – людині, яка видно, що любить свою справу. Велике дякуємо (04.06.1987 р.)³²⁹.
2. Ми студенти ЛЛТІ дуже вдячні екскурсоводу Санкевич Ользі Борисовній за гарну, цікаву, змістовну розповідь. Слухачі 3 групи ЛЛТІ (06.02.1978 р.)³³⁰.
3. Туристична група з м. Москви побували в вашому музеї. Нам дуже сподобалося та нас добре познайомили з експонатами музею. Ми дякуємо екскурсоводу Мойсєєву за проведену екскурсію (06.01.1981 р.)³³¹.

Третя підтема – висловлена відвідувачами музею коротка подяка (26 відгуків).

1. Ми учні 8-Б класу середньої школи №188 відвідали музей історії релігії та атеїзму. Дякуємо (31.1.86 р.)³³².
2. Ми туристи з м.Ростова відвідали цей музей та залишилися задоволені. Дякуємо! (02.07.1982 р.)³³³.
3. Групі БВ 1^а ЛТХП музей також дуже сподобався (12.09.1980 р.)³³⁴.

Четверта підтема – цікавий музей (417 відгуків) для відвідувачів був своїми музейними фондами, добре підібраним матеріалом, за його різноманіття, за чудові експонати, діаграмами, за хороше оформлення кімнат, за те, що експонати мали виховне і пізнавальне значення, за

³²⁹ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 69

³³⁰ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1978 р., арк. 29.

³³¹ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1981 р., арк. 6 зв.

³³² Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 28 зв.

³³³ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1982 р., арк. 29.

³³⁴ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р. арк. 22.

представлення рідкісних експонатів, за багату експозицію, за гарно оформленні стенди, за чудово зібрані історичні матеріали, за підвищення інтелектуального рівня відвідувачів. Внаслідок цього відвідувачі виражали своє захоплення музеєм, адже він справляв гарне враження.

1. Ми, учні 7-А класу середньої школи, відвідали музей та уважно подивилися зали, дуже сподобалися оформлення залів, експонати, картини. Дякуємо (06.01.1981 р.)³³⁵.
2. Учні 5-А класу спец-школи інтернату №101 відвідали музей. Експозиція музею цікава.(14.02.1986 р.)³³⁶.
3. Музей історії релігії та атеїзму містить багату експозицію. Особливо сподобалася історія юдаїзму. Єдине бажаємо, щоб ці стенди наповнилися новими експонатами (1989 р., Київ)³³⁷.

П'ята підтема – нові знання (194 відгуків), які відвідувачі зазначали, що довідалися після відвідин музею – про виникнення, становлення, розвиток та занепад релігії, про різноманітні течії в релігії, про розвиток світу, про старовинне життя предків, про подальше вивчення історії, про минуле та теперішнє українського народу.

1. Ми, представники землі великого Кобзаря, щиро вдячні за розповіді екскурсовода, що розширили наші знання про багату історичними подіями Львівщину (27.04.1977 р., вчителів м. Канева (Черкаська область)³³⁸.
2. Студенти Львівського політехнічного інститут групи ААГ-33 відвідали музей атеїзму. Дуже сподобався експозиція музею. Вона нам дала багато знань про розвиток релігії під час усього розвитку людства (21.10.1980 р.)³³⁹.

³³⁵ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1981 р., арк. 8 зв.

³³⁶ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1981 р., арк. 5.

³³⁷ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р., арк. 11.

³³⁸ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1977 р., арк. 63.

³³⁹ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р., арк. 40.

3. Ми, учні технічного училища №68 м. Львова, відвідавши ваш музей, дістали можливість глибше взнати минуле нашого народу. Ми ще більше зрозуміли виникнення Бога, а з ним про католицьку, православну та інші релігії, в тому числі різних надприродних сил. Ми дуже вдячні вам за те, що на сьогоднішній день маємо можливість подивитися та поглибити свої знання з історії минулого нашого та інших народів (05.10.1982 р., група №8)³⁴⁰.

Шоста підтема – висловлення зауважень та пропозицій (43 відгуків) до роботи музею. У відвідувачів виникали зауваження щодо неправильно написаного тексту на етикетажах, граматичних помилок в написанні назв експонатів, поганого відношення до туристів, також вони висловлювали незадоволення розміщенням певних скульптур чи експонатів в музеї. Окрім зауважень, були й висловлені пропозиції покращити матеріал по науковому обґрунтуванні екскурсій, збільшити кількість екскурсиводів, дати дозвіл на фонографування експонатів, покращити освітлення в музеї, покращити проблеми з рекламою музею, мати в музеї екскурсиводів не лише російськомовних, але й (наприклад) англомовних чи франкомовних тощо. Ось кілька відгуків цієї підтеми:

1. У вас неправильно написано на російській мові Городцького району (03.12.1985 р.)³⁴¹.
2. Бажано, щоб пояснення до експонатів були зроблені помітно, лаконічно, щоб були добре освітлені та інше. В сьогоднішнім виконанні їх важко і втомливо читати, крім того потрібно, щоб екскурсивод обслуговував не лише організованих туристів, але й самотніх відвідувачів (годину в музеї і жодної екскурсії) (27.09.1988 р., Москва)³⁴²

³⁴⁰ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1982 р. арк. 10.

³⁴¹ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 16 зв.

³⁴² Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 81.

3. Ми студенти Хустського к/о училища, вдячні екскурсоводу за хорошу, змістовну розповідь і за те, що ми по новому можемо собі уявити релігію і хотілось би, щоб можна було дещо сфотографувати (13.03.77 р.)³⁴³.

Сьома підтема – зроблені короткі записи з прізвищами відвідувачів або відвідувачі зазначали хто вони є (11 відгуків).

1. Туристи з Києва (1977 р.)³⁴⁴.
2. Ми група туристів з Одеси, була в цьому музеї 21 листопада 1980 р.³⁴⁵.
3. Музей відвідала сім'я Олійників (1982 р.)³⁴⁶.

Цікаво, що серед книг відгуків та пропозицій є навіть в 1982 р. нейтральний відгук щодо роботи музею, написаний священником.

«Дякую Вам, дорогі жінки! Я 25 років працюю священником (інколи нас називають «поп»). Я сьогодні 17 одк. від народження Христа відлітаю в Свердловськ, в своєму серці воістину зберігаю добрі спогади про Вас, дорогі чада мої. Амінь! (1982 р.)»³⁴⁷.

Явна підтримка атеїзму (див. додаток 16) в записах книг відгуків та пропозицій є меншою за кількість нейтральних відгуків. Проте їх є більше ніж записів у яких люди підтримували релігію та виступали проти атеїзму чи атеїстичної політики радянської влади. Кількість відгуків на підтримку атеїстичної діяльності музею та атеїзму як світогляду є 115.

Відвідувачі, які підтримували антирелігійну політику влади, висловлювали своє захоплення діяльністю атеїстично-культурних закладів, а зокрема музею історії релігії та атеїзму у Львові. Дехто з них вважав, що музей є основним осередком атеїстичного виховання у

³⁴³ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1977 р., арк. 52.

³⁴⁴ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1977 р., арк. 5.

³⁴⁵ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р., арк. 42.

³⁴⁶ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1982 р., арк. 10.

³⁴⁷ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1982 р., арк. 71.

Львівській області), діяльність якого порівнювали з боротьбою радянської влади проти релігії за освітні ідеали комунізму та формування правильного комуністичного світогляду у населення. У частині відгуків релігія представлена як система світосприйняття, яка приносить людям лише самі нещастя та страждання. В іншій частині відвідувачі зазначали, що наглядно переконалися в вірності атеїстичних переконань.

Також у відгуках на підтримку атеїстичних переконань люди відзначали, що музейна експозиція допомагає краще розібратися в атеїстичних питаннях та про те, що в музеї вони дізналися про шкідливість релігійних правил, про антинародну суть релігії, про облудливу роль релігії щодо людей, про реакційну роль релігії, про боротьбу вчених проти релігії та релігійних вірувань.

1. Група колгоспників ім. Карла Маркса Несторівського району Львівської області з великим задоволенням відвідали музей історії релігії та атеїзму. Ці наші відвідини ще раз показали нам виникнення і походження релігії, яка використовувалася із самого початку свого зародку як експлуаторський засіб. Ми ближче дізналися про ганебну історію уніатської церкви і політики Ватикану щодо народу України (1977 р., від імені колгоспників колгоспник Михайло Довгань)³⁴⁸.
2. Ми студенти теплотехнічного факультету групи ТВ - 34 відвідали ваш музей історії релігії та атеїзму. Експозиція, яку демонструє ваш музей, допомогла нам краще розібратися з витокami виникнення релігії. Адже Ленін говорив: “Ми маємо боротися з релігією ... а для цього потрібно матеріалістично пояснити виток віри і релігії в масах (09.10.1980 р., по дорученню активу групи ТВ-34)³⁴⁹.
3. Ми учні Львівської допоміжної школи-інтернату №103, переглянувши експозицію музею атеїзму та релігії, переконалися в шкідливості релігійних вірувань для людини (13.12, 1985 р., група учнів 6-А класу)³⁵⁰.

³⁴⁸ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1977 р., арк. 20.

³⁴⁹ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р., арк. 28.

³⁵⁰ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 19.

В книгах відгуків та пропозицій кількість відгуків за допомогою яких відвідувачі прямо виразили підтримку релігії є невеликою (див. додаток 17). Загальна кількість таких відгуків – 25.

Такі відгуки переважно не були підписані, тобто люди не залишали відомостей, хто вони. Якщо і залишали, то лише свої ініціали. Переважно відгуки підписували або як «група віруючих», або як «група християн», або зазначали з яких вони міст, або просто залишали відгук без підпису.

Зі спогадів З.Білик:

«В нас були випадки, коли люди до нас в музей приходили і хрестилися, і молилися. Були кілька випадків, коли люди побачили ікони – вони ставали на коліна і молилися. Під час екскурсій, це люди робили. Також, якщо люди впізнавали в музейній експозиції чи виставках, речі, які раніше стояли в їхніх церквах – дуже емоційно реагували»³⁵¹.

У відгуках на підтримку релігії музейні відвідувачі заперечували атеїстичні норми писали, що вірять в Бога та висловлювали вдячність працівникам музею за можливість бачити Біблію та інші священні книги в експозиції музею. Вони зазначали, що Бог існує і релігія не приносить шкоди, а допомагає людям. Окрім того в деяких відгуках відвідувачі висловлювали своє незадоволення тим, що в церкві розмістили музей атеїзму – протилежні речі, особливо атеїстичні норми заперечують релігійні вчення.

1. Ми група віруючих із Закарпаття, відвідали ваш музей і ознайомилися з експонатами. Проте не дивлячись на всю вашу працю ми ще більше впевнилися в нашій вірі в нашого Господа Ісуса Христа за, що вам дуже вдячні (03.03.1977 р.)³⁵².

³⁵¹ З інтерв'ю з Зоряною Білик, Львів, 2020 р.

³⁵² Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1977 р., арк. 73.

2. Я, Вільгінська Галина Володимирівна, відвідала Ваш музей, побачила експонати в відділі «Баптисти». Там я побачила свої речі, та інші збірники віршів і пісень християнської молоді. Також прочитала статтю «Ловці душ» за 1980 р. Сильно обурена та незадоволена цією брехливою статтею. Знайте, що дітям я була як мама, як сестра. Відсидівши, свій термін 3 роки, за те, що вчила дітей доброти і чесності, я вийшла ще більше впевнена в існуванні Бога. Бажаю і Вам покаятися в своїх гріхах і примиритися з Богом (12.10.1982 р., Брест)³⁵³.
3. Ми відвідали Ваш музей, хочемо щиро подякувати, що в вашому музеї знаходиться ця свята книга Біблія. Ви працівники в цьому музеї, напевно читали її і знаєте, хоч коротенький зміст її. І тому ми хочемо вас ще раз закликати, словами Господа Нашого Ісуса Христа: «Покайтеся і віруйте в Евангеліє!». Просимо вас розкажіть людям про Бога більше і більше. Нехай всі знають про Нашого Ісуса. Листок цей нехай зберігається (30.03.1980 р.)³⁵⁴

Проаналізувавши вживання слів «атеїзм», «атеїстичний» і слів «релігія», «релігії», «релігійний» у відгуках (див. додатки 18,19) можемо ствердити, що перша категорія згадувалася меншу кількість раз, ніж друга категорія. Так, загальна кількість записів слів «атеїзм», «атеїстичний» становить 378 рази, а слів «релігія», «релігії», «релігійний» 443 рази. Проте багато згадок слова «атеїзм» та «релігії» звучало в згадуванні назви Львівського музею історії релігії та атеїзму та Музей історії релігії та атеїзму, а зокрема – 217 разів. Без згадок про музей їхня кількість значно зменшиться, а саме «атеїзму» – 161 рази та «релігії» – 226 рази. Інший контекст вживання даних слів був в згадуванні словосполучень «історія релігії та атеїзму», «атеїстична робота», «науковий атеїзм», «музей атеїзму», «походження релігії», «історія релігії», «історія релігій» «історія розвитку релігії» тощо.

³⁵³ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1982 р., арк. 67.

³⁵⁴ Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р. арк. 2.

Кількість слів «атеїзм», «атеїстичний», яких згадували в нейтральному контексті становить – 109, і відповідно, «релігія», «релігії», «релігійний» – 168. Проте згадок атеїстичних слів («атеїзм», «атеїстичний») в негативному контексті є лише – 8, що більш ніж у сім разів менше, ніж згадок в нейтральному контексті релігійних слів («релігія», «релігії», «релігійний») – 57 разів.

Окрім того позитивних відгуків зі згадкою слів «атеїзм», «атеїстичний» є більше, а саме 44 рази ніж згадок слів «релігія», «релігії», «релігійний», яких згадали в даному контексті лише 1 раз.

Висновки до розділу III

Отже, науково-освітня діяльність Львівського музею історії релігії та атеїзму була спрямована на популяризацію та поширення атеїстичних норм серед населення за допомогою музейних предметів та матеріалів через екскурсійну та лекційну діяльність, створення атеїстичних лекторіїв, кінолекторіїв, пересувних кінолекторіїв, проведення семінарів, конференцій, участь із доповідями у пресі, по радіо та телебаченні.

Записи в книгах відгуків та пропозицій Львівського музею історії релігії та атеїзму свідчать про те, що музей відвідували не тільки жителі Львова, Львівської області, але й жителі УРСР та інших республік СРСР. Також серед відвідувачів були й жителі не лише соціалістичних держав, які не входили до складу СРСР, але й жителі країн у яких соціалізм не був суспільно-політичним ладом. У мовному плані серед відгуків переважали записи залишені на російській мові, а після російської мови йдуть відгуки написані на українській мові та інших мовах.

Аналіз відгуків з-за змістом показав, що незважаючи на відгуки з чітко вираженою підтримкою атеїстичної діяльності музею і з позитивною згадкою слів «атеїзм», «атеїстичний», для частини відвідувачів (найменша частина) релігія все ж займала важливе місце. Окрім того музей для них

стає місцем можливості побачити важливі експонати та матеріали, які вони інакше не мали б змоги побачити через антирелігійну політику радянської влади.

Висновки

Політика Радянського Союзу після смерті Й. Сталіна в релігійній сфері була спрямована на ведення активної антирелігійної пропаганди, незважаючи на змінний характер політики щодо церкви, адже даному періоду були характерні періоди загострення та періоди більш ліберального ставлення до релігійної сфери з боку вищого партійного керівництва.

Антирелігійна політика часів «відлиги» за керівництва М. Хрущова на початку його діяльності була спрямована на підтримку більш жорсткішого ставлення до релігії, а з періодом відходу від наступу на церкву – тимчасове послаблення тиску з владної сторони на церковні інституції. Проте М. Хрущов вбачав в релігії одну з перешкод для побудови комунізму, тому після утвердження його на пості першого секретаря ЦК КПРС, відбувся перехід від політики послаблення до політики активної антирелігійної кампанії на теренах СРСР та УРСР з переслідуванням релігії.

За часів керівництва Л. Брежнєвим на релігійному ґрунті відбувся процес в деяких питаннях послаблення тиску на церкву, проте антирелігійна пропаганда з критикою релігії продовжувалася, як і політика адміністративної та кримінальної відповідальності через релігійну сферу. А щодо ситуації навколо релігійного питання в СРСР в період горбачовської «перебудови», релігійна сфера зазнала лібералізації.

При взятті владою курсу на активну антирелігійну діяльність – стали використовувати й музеї, експозиції яких були місцем негативного висвітлення релігії та церковної діяльності, а також місцем популяризації наукових здобутків.

Перші антирелігійні музеї на території СРСР з'явилися в Москві та Ленінграді період 20-30 рр. ХХ ст., щоправда в період Другої світової війни значна частина антирелігійних музеїв були закриті. Музей історії

релігії АН СРСР з Ленінграду став головним музеєм серед інших атеїстичних музеїв, а його працівники надавали допомогу в створенні інших атеїстичних музеїв.

В УРСР першим атеїстичним музеєм стане атеїстичний музей в складі музейного містечка Києво-Печерського історико-культурного заповідника. А в 1970-х – 1980-х рр., особливо на теренах УРСР, відбувається відкриття нових атеїстичних музеїв зважаючи на важливу роль, яку музеї виконували в ідеологічному напрямку. Так, в 1970 р. був відкритий Музей історії релігії та атеїзму в Івано-Франківську (філіал Івано-Франківського краєзнавчого музею), в 1973 р. – в Ужгороді (філія Закарпатського краєзнавчого музею), в 1977 р. було відрито Музей історії релігії та атеїзму – в Дніпропетровську.

Заснування Львівського музею історії релігії та атеїзму було пов'язано з особливостями атеїстичної політики в Західній Україні в контексті досить складної релігійної обстановки в регіоні та відведенням музеям важливої ролі в цьому питанні. Львівський історичний музей та керівництво музею на чолі з директором Т. Новаком відіграли важливу роль в заснуванні Львівського музею історії релігії та атеїзму. Адже спочатку працівники Львівського історичного музею створили атеїстичну виставку «Походження та соціальний зміст християнства», а пізніше на її основі представники влади, аргументуючи це тим, що з досвіду роботи даної виставки та кількості церковних установ в Львові, було важливо в місті мати музей, за допомогою якого можна буде вести науково-атеїстичну пропаганду, дозволили створити спочатку атеїстичну філію при Львівському історичному музеєві, а пізніше дана філія була перетворена в самостійний музей.

Протягом 1973-1990 рр. у львівському музеї активно велася фондова, експозиційна, виставкова та науково-освітня діяльність. Формування музейних фондів відбулося за допомогою

Львівського історичного музею, який передав на початку діяльності атеїстичного музею 5 тис. експонатів, також частину музейних предметів працівники музею отримали від співробітників з Державного музею історії релігії та атеїзму АН СРСР з Ленінграду. Ще одну частину експонатів отримали від низки львівських музеїв та установ. Інші експонати вдалося зібрати завдяки збирацькій роботі музейних працівників на території Львова, Львівської області, інших областей УРСР та серед інших республік СРСР (рідко). Окрім збирацької роботи, науковці музею брали участь в експедиціях та археологічних розкопках для збору предметів з метою поповнення музейних збірок. Також музейні фонди поповнювалися завдяки купівлі музеєм важливих предметів або отримання предметів в подарунок на безоплатні основі.

Первісну експозицію атеїстичного музею у Львові працівники Львівського історичного музею побудували при допомозі співробітників Державного музей історії релігії та атеїзму АН СРСР з Ленінграду та викладачів Державного університету ім. Івана Франка. Основою для створення експозиції стала виставка «Походження та соціальний зміст християнства». Розробку тематико-експозиційних планів експозиції та її відділів розпочали з 1967 р., а 9-го квітня 1970 р., були відкриті три відділи «Наука і релігія», «Походження релігії» та «Походження християнства», які пізніше до кінця року доповнили наступними відділами, а саме: «Історія уніатської церкви», «Католицизм на західноукраїнських землях», «Історія православ'я та атеїзму на Україні». Вже в 1972 р. музейна експозиція складалася з 8-ми відділів: «Наука і релігія», «Походження релігії», «Походження християнства», «Католицизм на західноукраїнських землях», «Уніатство», «Історія православ'я і розвиток атеїзму на Україні», «Релігійне сектантство», «Іудаїзм».

З 2 квітня 1973 р. (дата початку роботи Львівського музею історії релігії та атеїзму як самостійної музейної установи) атеїстичний музей стає незалежною культурно-освітньою установою. Цього року експозиція самостійного атеїстичного музею включає вже 9-ть відділів: «Наука і релігія», «Походження релігії», «Походження християнства», «Класова суть православ'я та розвиток атеїзму на Україні», «Католицька церква – знаряддя соціального й духовного гноблення трудящих», «Антинародна діяльність уніатської церкви», «Іудаїзм – ідейне джерело сіонізму», «Реакційність віровчення і культу релігійного сектантства», «Подолання релігійних пережитків у розвинутому соціалістичному суспільстві».

Експозиція музею була направлена на наукове доведення створення Землі, Всесвіту та походження людини від тварини; на критику діяльності греко-католицької, католицької, православної церков та зображення їхнього духовенства в негативному світлі; на представлення іудаїзму як ідеології, яка дискримінує людей, що не є євреями; на критику сектантів; на популяризацію діяльності Комуністичної партії та висвітлення в позитивному ключі атеїзму. Експозицію музею побудували за тематично-хронологічним принципом.

Виставкову діяльність на атеїстичну тематику розпочали працівники Львівського історичного музею виставкою «Походження та соціальний зміст християнства», а перша виставка про «Життя і творчість Я. Галана» була представлена публіці в 1971 р. Це була пересувна виставка. Вже з 1972 р. в музеї починають експонувати стаціонарні та пересувні виставки (серед них фотовиставки та турнікети). Тематика даних виставок починалася від критики релігії до висвітлення в позитивному світлі атеїзму та партійної діяльності. Разом з тим, у 1989 р. кількість виставок на атеїстичну тематику – значно менше ніж в 1976 р. Тобто відбувається зменшення пропаганди атеїстичних норм. До речі, такі зміни відбувалися не лише в діяльності музею, але й в загальному ситуація щодо

антирелігійної політики в останні роки існування СРСР, була такою самою, а саме зменшення антирелігійної пропаганди щодо релігійних питань.

Науково-освітня діяльність займала в роботі музею важливе місце, адже за її допомогою відбувалося комунікація між науковими працівниками та відвідувачами музею, слухачами лекцій, учасниками «Днів-атеїзму» тощо. Екскурсійна діяльність складалася з оглядових (з 1970 р.), тематичних (з 1973 р.), спеціальних (з 1981 р.) та навчально-програмних (з 1981 р.) екскурсій. Окрім ведення екскурсій музейні працівники активно займалися релігійною пропагандою за допомогою лекцій разом з товариством «Знання»; читали лекції на території міста Львова та Львівської області, дуже рідко в інших областях УРСР. Лекції читали на підприємствах, в науково-освітніх закладах тощо. Іншими важливими заходами в науково-освітній діяльності музею були створення атеїстичних лекторіїв, кінолекторіїв, пересувних кінолекторіїв, проведення семінарів, конференцій, участь у пресі, по радіо та телебаченні.

Аналіз книг відгуків та пропозицій за одинадцять років показав, що відвідувачі музею були не лише жителі Львова, Львівської області (більшість), але й жителі інших території УРСР, СРСР, жителі соціалістичних республік, які не входили в склад СРСР й жителі інших іноземних громадян. Більшість записів в книгах відгуків та пропозицій зробили на російській мові, на другому місці – записи на українській, а далі йдуть записи на інших мовах. Відгуки залишали учні шкіл (найбільше), а на другому місці – студенти вищих навчальних закладів, учні вищих та слухачів атеїстичних шкіл, учні технікумів та училищ; туристи (великі туристичні групи та невеликі групи туристів, поодинокі туристів), військові (військовослужбовці і курсанти навчальних закладів); працівники (працівники підприємств, колгоспів, культурно-освітніх закладів тощо).

Серед відгуків за змістом більшість були нейтральним (загальними), але на другому місці більше відгуків на підтримку атеїзму та атеїстичної діяльності музею, а відгуків у яких відвідувачі зазначали про свою підтримку релігії найменше. Проте наявність відгуків з підтримкою релігії, свідчить про те, що музей був не лише місцем атеїстичної діяльності, але й місцем де люди мали змогу бачити релігійні пам'ятки та дізнатися про неї. Окрім того, завдяки створенню в стінах колишнього Домініканського костелу та монастиря атеїстичного музею стало можливе збереження даної будівлі та збереження важливих експонатів на релігійну тематику, які не були знищені.

Згадок слів «атеїзм», «атеїстичний» було менше ніж згадок слів «релігія», «релігії», «релігійний», але згадок атеїстичних слів («атеїзм», «атеїстичний») в негативному контексті є менше ніж релігійних слів («релігія», «релігії», «релігійний») та й при згадці слів «атеїзм», «атеїстичний» є більше позитивних відгуків ніж згадок слів «релігія», «релігії», «релігійний».

Список джерел і літератури

Не опубліковані архівні матеріали

1. Архів Львівського музею історії релігії (далі ЛМІР), оп. 1, спр.1, арк. 29
2. Архів ЛМІР, Оп. 1, спр. 4, арк. 92
3. Архів ЛМІР, Оп. 1, спр. 7, арк. 133
4. Архів ЛМІР, оп. 1, спр.17, арк. 14
5. Архів ЛМІР, оп. 1, спр.34 , арк. 16
6. Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 54. арк. 27
7. Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 56, арк. 17
8. Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 73 (1), арк. 26
9. Архів ЛМІР, оп.1, спр. 73 (2), арк. 18
- 10.Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 95, арк. 17
- 11.Архів ЛМІР, оп. 1, спр.200, арк. 13
- 12.Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 107, арк.14
- 13.Архів ЛМІР, оп. 1, спр.124. арк. 18
- 14.Архів ЛМІР, оп. 1, Спр.134, арк. 10
15. Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 145, арк. 8
- 16.Архів ЛМІР, оп. 1, спр. 157, арк.10
- 17.Архів ЛМІР, оп. 1, спр.243, арк. 114
- 18.Архів ЛМІР, До історії заснування та становлення Львівського музею історії релігії та атеїзм, арк. 23
- 19.Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1977 р., арк.75
- 20.Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1978 р., арк. 86
- 21.Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1980 р., арк. 123

22. Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1981 р., арк. 25
23. Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1982 р., арк. 71
24. Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею 1983 р., арк. 55
25. Архів ЛМІР, Книга відгуків та пропозицій відвідувачів музею (1985-1996 рр.), арк. 84

Опубліковані архівні матеріали

1. Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 2. 1953-1966 (документи і матеріали)/ упоряд. Галайчак Т., Луцький О.; відп. ред. О. Луцький. Київ, 1995. 920 с.
2. Культурне життя в Україні. Західні землі Західні землі. Т. 3. 1966-1971 (документи і матеріали) / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. 855 с.
3. Программа Коммунистической партии Советского Союза / XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17-31 октября 1961 года. Стенографической отчет. Москва, 1962. 608 с.

Література

1. Бондарчук П. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, 2009. 381 с.
2. Бондарчук П. , Даниенко В., Крупина В., Кубальський О.; відп. ред. Даниленко В. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ, 2010. 210 с.

3. Віра після атеїзму: релігійне життя в Україні в період демократичних перетворень і державної незалежності / за ред. М. Томки й О. Турія. Львів, 2004. 226 с.
4. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.
5. Івано-Франківський музей історії релігії та атеїзму: путівник / Н. Г. Повх, Л. І. Чернявська, Б. Д. Вівчар, М. І. Паньків. Ужгород, 1982. 17 с.
6. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник = Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник / уклад. М. З. Петренко ; фото Ю. Г. Орлова, В. О. Чуприніна. Київ, 1981. 189 с.
7. Львівський музей історії релігії та атеїзму : нарис-путівник / автори тексту: В. М. Віхоть, М. В. Косів, Ю. М. Матюхін. Львів, 1974. 37с.
8. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ, 2004. 462 с.
9. Моренчук А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк, 2009. 195 с.
10. Мезенцева Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР). Київ, 1980. 120 с.
11. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учебное пособие. Москва, 1996. 408 с.
12. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив: радянська Україна, середина 1940 – поч. 1970 рр. Харків, 2011. 468 с.
13. Основы советского музееведения/ (редкол.: П.И. Галкина и др.). Москва, 1955. 368 с.

14. Шахнович М., Чумаков Т. Музей истории религии Академии наук СССР и российское религиоведение (1932-1961) .Санкт-Петербург, 2014. 458 с.
15. Smolkin V. A Sacred Space is never empty: a history of Soviet Atheism. New Jersey, 2018. 339 p.

Періодична видання

1. Аль-Анні А. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР// Етнічна історія народів Європи. Вип.38. Київ, 2012. с. 40-44.
2. Богатиричук К. Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР в добу «Застою» // Гілея: науковий вісник. №2. Київ, 2016, с. 79-84.
3. Гайда Л. Формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при навчальних закладах України //Краєзнавство. №3. Київ, 2011, с. 49-54.
4. Дудка Л. Антирелігієзація музеїв та музеєфікація культурних споруд: дві паралелі насадження радянської моделі державно-церковних відносин в Україні в кінці 1920-х – 1930-х роках // Краєзнавство: науковий журнал. № 4. Київ, 2010, с. 65-68.
5. Кузьма В. Діяльність музею атеїзму в м. Ужгород (1973-1990 рр.) // Науковий вісник ужгородського університету. №2, Ужгород, 2018, с. 29-33.
6. Крупник Л. Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті роки ХХ ст.// Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.. Т. 19 (2). Київ, 2009, с. 382-393.
7. Маньковська Р. Музеї України в суспільно-політичних процесах 1960-1980 рр.// Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Вип. 23. Київ, 2018, с. 75-97

8. Марченко Г. Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів хрущовської «відлиги» (за матеріалами південних областей) // Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. №3. Миколаїв, 2013. с. 142-146.
9. Савицька І. Особливості релігійної ситуації на території України в 1964 – 1985 рр.// Гуржіївські історичні питання: збірник наукових праць. №7. Черкаси, 2014, с. 332-334.
10. Сичевський А. Влада та «Опіум народу»: антирелігійна агітація і пропаганда в радянській Україні у 1944-1990 рр. // Інтермарум: історія, політика, культура. №5, Житомир, 2018, с. 291-307.
11. Стельмах І. Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць. Вип. 16. Київ, с. 102-111.
12. Шліхта Н. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років // Наукові записки: Історія. Т 14. Київ, 1999. с. 80-87.
13. Шустак, І. Вплив антирелігійної пропаганди на населення Західних областей УРСР у 1958–1964 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. № 1: ч.2. Тернопіль, 2013, с. 66-70
14. Шлихта Н. В. От традиции к современности: православная обрядность и праздники в условиях антирелигиозной борьбы (на материалах УССР, 1950-е — 1960-е гг.) // Государство. Религия. Церковь. В России и за рубежом. №3-4. Москва, 2012. с. 380-407.
15. Paine C. Militant Atheist Objects: Anti-Religion Museums in the Soviet Union // Present Pasts. Vol. 1 London, 2009, p. 61-76
16. Polianski I. The Antireligious Museum: Soviet Heterotopia between Transcending and Remembering Religious Heritage // Science, Religion

and Communism in Cold War Europe (St Antony's Series): editors: Paul Betts, Stephen A. Smith. New York, 2016, с. 253-274

17. Shakhnovich M. Comparative Religion and Anti-Religious Museums of Soviet Russia in the 1920s// Religions. Vol. 11. №. 2 Italy, 2020, p.1-12.
18. Takahashi S. Church or Museum? The Role of State Museums in Conserving Church Buildings, 1965-1985// Journal of Church and State. Vol. 51. №3. Oxford, 2009, p. 502-507.

Наукові роботи

1. Крук О. Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) // Автореферат дисертації. Харків, 2000. с. 20
2. Нич. О. Особливості антирелігійної пропаганди в радянській Україні (1939-1985 рр.) // Дипломна робота. Львів, 2019. с. 99
3. Постернак О. Музейня политика России и судьба религиозного культурного наследия в 1920-1930 – х гг. (по материалам Донского и Страсного монастырей) // Автореферат диссертации. Москва, 2006. с. 28

Інтерв'ю

1. Інтерв'ю з Білик Зоряною, Львів, 2020 р.
2. Інтерв'ю з Бордун Наталією, Львів, 2020 р.
3. Інтерв'ю з Довгань Лідою, Львів, 2020 р.
4. Інтерв'ю з Литвином Богданом, Львів, 2020 р.
5. Інтерв'ю з Матюхіним Юрієм, Львів, 2020 р.
6. Інтерв'ю з Моравською Лілею, Львів, 2020 р.

Електронні ресурси

1. Баптизм (Інтернет ресурс) –

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC>

(30.11.2020)

2. Бажан О. Українська греко-католицька церква в умовах «хрущовської відлиги» (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://www.cerkva.od.ua/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F->

[/D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----](http://www.cerkva.od.ua/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8/73-----)

(10.09.2020)

3. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1946-1989 рр.) (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://masters.donntu.org/2012/fknt/granovskaya/library/article6.htm>

(25.09.2020)

4. Гіпатія (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

5. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F> (30.10.2020)

6. Голограма (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/Голограма> (30.11.2020)

7. Діафільми (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/Діафільм> (20.10.2020).

8. Етикетаж (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<https://vinnytsia-museum.in.ua/glossary/30-etiketazh> (15.10.2020)

9. Ісічекно І. Загальна церковна історія (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://www.bishop.kharkov.ua/kursi-lekcij/zagalna-cerkovna-istoria/47-komunizm-i-hristianstvo> (02.09.2020)

10. Індульгенція (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D1%83%D>

[0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F](#) (30.10.2020)

11.Інокентіївці (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://ure-online.info/encyclopedia/inokentiyivtsi/> (30.11.2020)

12.Інтурист (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82_\(%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82_(%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F))

(10.10.2020)

13.Климончук О. Як і чому комуністична влада ліквідовувала УГКЦ (Електронний ресурс) – Режим доступу:

http://news.ugcc.ua/articles/yak_%D1%96_chomu_komun%D1%96stich_na_vlada_1%D1%96kv%D1%96dovuvala_ugkts_76123.html

(12.08.2020)

14.Лагодич М. свящ. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://fmykolaj.cv.ua/article/antireligiyna-borotba-v-srsr-u-seredini-hh-st?fbclid=IwAR086tl0qXuQ0eGiigCx7qO-OaKkxsneeDfQG38A-P83wcg0jhTyezDndRk> (10.09.2020)

15.Маятник Фцко (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE_\(%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE_(%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0)) (10.10.2020)

16.Нумізматика (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D1%83%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>

(20.10.2020)

17. Палійчук У. Сакральна спадщина Прикарпаття за радянської доби: проблема обліку, збереження і використання (Електронний ресурс) – Режим доступу:
<https://sworld.education/index.php/history-213/world-history-and-the-history-of-ukraine-213/17618-213-798>
(10.10.2020).
18. Покутники (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
<https://ure-online.info/encyclopedia/pokutnyky/> (30.11.2020).
19. П'ятдесятництво (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%27%D1%8F%D1%82%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE> (30.11.2020).
20. Рудий Г. Газетна періодика УРСР 1950-х років: особливості формування, функціонування, контент (Електронний ресурс) – Режим доступу:
http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3528:gazetna-periodika-ursr-1950-kh-rokiv-osoblivosti-formuvannya-funktsionuvannya-kontent&catid=81&Itemid=415 (20.08.2020).
21. Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеєзнавство (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
https://pidruchniki.com/10560412/kulturologiya/klasifikatsiya_ekskursiy
(25.10.2020).
22. Свідки егови (Інтернет ресурс) – Режим доступу:
http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Svidky_iehovu (30.11.2020).
23. Сфагістика (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

[\(https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0#:~:text=%D0%BE%D1%87%D1%96%D0%BA%D1%83%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BA%D1%83.-,%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B0%2023%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202020.,%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20\(%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%B3%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0#:~:text=%D0%BE%D1%87%D1%96%D0%BA%D1%83%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%BA%D1%83.-,%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B0%2023%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8F%202020.,%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%20(%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8)) (20.10.2020).

24.Тєвікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953-1964 роках (на прикладі Полтавської області) (Електронний ресурс) – Режим доступу:

http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&date=2011-07&ikl=18&id_cat=63&nm=%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%96 (02.09.2020).

25.Тєвікова О. Форми та методи антирелігійної боротьби влади в Україні (1953-1964 рр.) (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<https://vmv.kymu.edu.ua/v/08/tevikova.htm> (12.09.2020).

26.Федорова Л. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21R>

[EF=10&S21FMT=eu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyevu Pechersky zapovidnyk](http://www.ukrainska.com.ua/?EF=10&S21FMT=eu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyevu Pechersky zapovidnyk) (10.10.2020).

27. Філателія (Інтернет ресурс) – Режим доступу:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%CC%81%D1%8F%20%E2%80%94%D1%86%D0%B5%20%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B9%20%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F,%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%96\)%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%94%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20\(%D1%82%D0%B0%D0%BA](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%CC%81%D1%8F%20%E2%80%94%D1%86%D0%B5%20%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B9%20%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F,%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%96)%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B5%D1%94%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B8%20(%D1%82%D0%B0%D0%BA) (20.10.2020).

28. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель (Електронний ресурс) – Режим доступу:

http://old.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%20Natalia.htm#_edn27 (15.08.2020).

29. Шустак І. Вплив антирелігійної пропаганди на населення західних областей УРСР у 1958-1964 рр. (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Z8kSyy-uxhAJ:dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/4266/1/Shustak.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (10.08.2020).

30. Ярославский Е. (Електронний ресурс) – Режим доступу:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D>

[0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%95%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%8F%D0%BD%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87](#) (10.09.2020)

31.История музея (Электронный ресурс) – Режим доступа:

<http://www.gmir.ru/about/history/> (15.10.2020).

32.Новая редакция программы КПСС. 1986 г. (Электронный ресурс) –

Режим доступа:

<http://xn--e1aaejmenocxq.xn--p1ai/node/14030> (30.09.2020).

Додатки

1. Загальна кількість атеїстичних музеїв в містах УРСР на 1980 р. за Г. Мезенцевою³⁵⁵.

| № | Місто | Назва музею |
|---|------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | Львів | Львівський музей історії релігії та атеїзму |
| 2 | Червоноград | Червоноградський музей історії релігії та атеїзму (філія Львівського музею історії релігії та атеїзму) |
| 4 | Дніпропетровськ | Музей історії релігії та атеїзму (філія Дніпропетровського історичного музею) |
| 4 | Ужгород | Музей історії релігії та атеїзму |
| 5 | Рівне | Музей наукового атеїзму (філіал Рівненського краєзнавчого музею) |
| 6 | Київ | Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник (на базі музейного містечка) |
| 7 | Івано-Франківськ | Музей історії релігії та атеїзму (філія Івано-Франківського краєзнавчого музею) |
| 8 | Почаїв | Почаївський музей атеїзму |

2. Взято на облік в книзі надходжень.

| № | Роки | Основний фонд | Науково-допоміжний фонд |
|----|------|---------------|-------------------------|
| 1 | 1970 | --- | --- |
| 2 | 1971 | --- | --- |
| 3 | 1972 | --- | --- |
| 4 | 1973 | --- | --- |
| 5 | 1974 | 2005 | --- |
| 6 | 1975 | 8173 | 1035 |
| 7 | 1976 | 1442 | 528 |
| 8 | 1977 | 6726 | --- |
| 9 | 1978 | 2864 | --- |
| 10 | 1979 | 3740 | --- |
| 11 | 1980 | 3947 | --- |
| 12 | 1981 | 2402 | 570 |
| 13 | 1982 | 2735 | ---- |
| 14 | 1983 | 2981 | ---- |
| 15 | 1984 | 2117 | ---- |

³⁵⁵ Мезенцева Г. Музеєзнавство... с. 110-115

| | | | |
|----|------|------|------|
| 16 | 1985 | 2575 | ---- |
| 17 | 1986 | ---- | ---- |
| 18 | 1987 | ---- | ---- |
| 19 | 1988 | ---- | ---- |
| 20 | 1989 | ---- | ---- |
| 21 | 1990 | ---- | ---- |

3. Виставки.

| № | Дата | Стационарні виставки | Пересувні виставки та турнікети |
|----|------|----------------------|---------------------------------|
| 1 | 1971 | --- | 1 |
| 2 | 1972 | 1 | 1 |
| 3 | 1973 | 1 | 2 |
| 4 | 1974 | 2 | 1 |
| 5 | 1975 | 1 | 1 |
| 6 | 1976 | 1 | 3 |
| 7 | 1977 | 3 | 11 |
| 8 | 1978 | 4 | 13 |
| 9 | 1979 | 3 | 16 |
| 10 | 1980 | 2 | 20 |
| 11 | 1981 | 1 | 16 |
| 12 | 1982 | 4 | 28 |
| 13 | 1983 | 4 | 22 |
| 14 | 1984 | 4 | 16 |
| 15 | 1985 | 3 | 16 |
| 16 | 1986 | 4 | 5 |
| 17 | 1987 | 4 | 5 |
| 18 | 1988 | --- | --- |
| 19 | 1989 | 5 | 5 |
| 20 | 1990 | 21 | 7 |

4. Експурсії.

| № | Роки | Кількість експурсій | Типи лекцій - експурсій | Кількість учасників експурсій |
|----|------|---------------------|------------------------------------------------------|-------------------------------|
| 1 | 1970 | 477 | Оглядіві | 12 781 |
| 2 | 1971 | 2 220 | Оглядіві | 56 366 |
| 3 | 1972 | 3 032 | Оглядіві | 70 000 |
| 4 | 1973 | 3 176 | оглядові, тематичні | 85 600 |
| 5 | 1974 | 4 220 | оглядові, тематичні | 110 252 |
| 6 | 1975 | 4 493 | оглядові, тематичні | 114 000 |
| 7 | 1976 | 5094 | оглядові, тематичні | 119 594 |
| 8 | 1977 | 6 306 | оглядові, тематичні | 146 139 |
| 9 | 1978 | 5 646 | оглядові, тематичні | 117 965 |
| 10 | 1979 | 5 651 | оглядові, тематичні | 118 887 |
| 11 | 1980 | 5 807 | оглядові, тематичні | 150 385 |
| 12 | 1981 | 7 081 | оглядові, тематичні, спеціальні, навчально-програмні | 159 845 |
| 13 | 1982 | 6 397 | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | 152 618 |
| 14 | 1983 | 7 074 | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | --- |
| 15 | 1984 | 6 881 | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | --- |
| 16 | 1985 | 6 279 | оглядові, тематичні, спеціальні навчально програмні | --- |
| 17 | 1986 | --- | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | 125 200 |
| 18 | 1987 | --- | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-прграмні | --- |
| 19 | 1988 | 6 135 (години) | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | --- |
| 20 | 1989 | 5 723 (години) | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | --- |
| 21 | 1990 | 4 993 | оглядові, тематичні, спеціальні навчально-програмні | --- |

5. Виїзди агітбригад.

| № | Дата | Кількість виїздів | Райони виїздів |
|----|------|-------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | 1974 | --- | Бродівський, Пустомицький, Радеківський, Дрогобицький |
| 2 | 1975 | --- | Бродівський, Золочівський, Миколаївський, Самбірський, Сокальський, Ст. Самбірський, Стрийський, Турківський, Яворівський |
| 3 | 1976 | 19 | Городоцький, Золочівський, Буський, Стрийський, Несторівський, Турківський, Жидачівський, Скнилівський, Мостиський, Самбірський, Яворівський, Миколаївський, Старосамбірський, Радеківський |
| 4 | 1977 | 16 | Радеківський, Стрийський, Миколаївський, Мостиський, Яворівський, Золочівський, Нестерівський |
| 4 | 1978 | 67 | Городоцький, Дрогобицький, Золочівський, Мостиський, Сокальський, Старосамбірський, Стрийський, Яворівський, Жидачівський Кам'янка – Бузький, Перемишлянський, Пустомитівський |
| 5 | 1979 | 67 | Жидачівський, Кам'янсько - Буський, Перемишлянський, Пустомитівський, Миколаївський |
| 6 | 1980 | 63 | Пустомитівський, Нестеровський, Миколаївський, Стрийський, Городоцький, Яворівський, Сколівський, Сокальський, Кам'янка - Бузький, Бузький, Дрогобицький, Турківський, Старосамбірський, Самбірський, Жидачівський, Бродівський, Премишлянський, Радеківський, Золочівський, м. Червоноград |
| й | 1981 | 85 | Городоцький, Пустомитівський, Стрийський, Нестерівський, Миколаївський, Яворівський, Кам'янка - Бузький, Бузький, Сколівський, Сокальський, Турківський, Дрогобицький, Старосамбірський, Самбірський Перемишлянський, Бродівський, Жидачівський, Мостиський, Радеківський, Золочівський, м. Червоноград, |
| 8 | 1982 | 92 | Перемишлянський, Городоцький, Миколаївський, Пустомитівський, Яворівський, Стрийський, Нестерівський, Кам'янсько - Бузький, Сокальський, Бузький, Дрогобицький, Сколівський, Турківський., Старосамбірський, Самбірський, Радеківський, Золочівський, Жидачівський, Мостиський, Бродівський |
| 9 | 1983 | 97 | Перемишлянський, Городоцький, Миколаївський, Пустомитівський, Яворівський, Стрийський, Несторівський, Кам'янка - Бузький, Сокальський, Бузький, Дрогобицький, Сколівський, Турківський, |
| 10 | 1984 | 83 | --- |
| 11 | 1985 | 68 | --- |
| 12 | 1986 | 40 | --- |
| 13 | 1987 | 57 | Самбірський, Нестерівський, Радеківський, Ново - Роздільський, Жидачівський, Городоцький, Яворівський, Кам'янка - Бузький, Золочівський, Стрийський, |

| № | Дата | Кількість виїздів | Райони виїздів |
|----|------|-------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| | | | Мостиський, Жидачівський, Турківський, Перемишлянський, Пустомитівський, м. Червоноград |
| 14 | 1988 | 75 | Яворівський, Мостиський, Перемишлянський, Миколаївський, Пустомитівський, Городецький, Мостиський, Мукачівський, Турківський |
| 15 | 1989 | 51 | Самбірський, Радехівський, Мостиський, Пустомитівський, Старо - Самбірський, Жидачівських, Сколівський, Золочівський, Стрийськи |
| 16 | 1990 | не було виїздів | ---- |

6. Лекції.

| № | Рік | Кількість проведених лекцій | Місто | Село |
|----|------|-----------------------------|-----------------------|-----------------------|
| 1 | 1970 | 136 | --- | --- |
| 2 | 1971 | 255 | 156 | 99 |
| 3 | 1972 | 242 | --- | --- |
| 4 | 1973 | 314 | 192 | 122 |
| 5 | 1974 | 517 | 370 | 147 |
| 6 | 1975 | 585 | 475 | 110 |
| 7 | 1976 | 750 | 425 | 325 |
| 8 | 1977 | --- | 809 (в кінолекторії) | --- |
| 9 | 1978 | 863 | 590 | 273 |
| 10 | 1979 | 962 | 651 | 312 |
| 11 | 1980 | 722 | 506 | 216 |
| 12 | 1981 | 842 | 562 | 280 |
| 13 | 1982 | 852 | 570 | 282 |
| 14 | 1983 | 812 | 537 | 277 |
| 15 | 1984 | 713 | 582 | 131 |
| 16 | 1985 | 737 | 588 | 149 |
| 17 | 1986 | 591 | 500 | 91 |
| 18 | 1987 | 817 | 437 | 380 |
| 19 | 1988 | 378 лекційних годин | 287 (лекційних годин) | 91 (лекційних годин) |
| 20 | 1989 | 1 054 лекційних годин | 744 (лекційних годин) | 310 (лекційних годин) |
| 21 | 1990 | 1094 лекційних годин | --- | --- |

7. Атеїстичні вечори.

| № | Дата | Кількість вечорів |
|----|------|-------------------|
| 1 | 1971 | 5 |
| 2 | 1972 | --- |
| 3 | 1973 | 11 |
| 4 | 1974 | 19 |
| 5 | 1975 | 23 |
| 6 | 1976 | 26 |
| 7 | 1977 | 24 |
| 8 | 1978 | 30 |
| 9 | 1979 | 18 |
| 10 | 1980 | 18 |
| 11 | 1981 | 23 |
| 12 | 1982 | --- |
| 13 | 1983 | 26 |
| 14 | 1984 | 30 |
| 15 | 1985 | 26 |
| 16 | 1986 | 28 |
| 17 | 1987 | ---- |
| 18 | 1988 | ---- |
| 19 | 1989 | ---- |
| 20 | 1990 | ---- |

8. Атеїстичні заходи.

| № | Дата | Кількість заходів |
|----|------|-------------------|
| 1 | 1977 | 125 |
| 2 | 1978 | 218 |
| 3 | 1979 | 92 |
| 4 | 1980 | 108 |
| 5 | 1981 | 132 |
| 6 | 1982 | 160 |
| 7 | 1983 | 158 |
| 8 | 1984 | 290 |
| 9 | 1985 | 158 |
| 10 | 1986 | 118 |

| № | Дата | Кількість заходів |
|----|------|-------------------|
| 11 | 1987 | 128 |
| 12 | 1988 | 131 |
| 13 | 1989 | 156 |
| 14 | 1990 | 100 |

9. Пересувні виставки, турнікети.

| № | Дата | Пересувні виставки та турнікети |
|----|------|-------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | 1971 | 1 |
| 2 | 1972 | 2 |
| 3 | 1973 | --- |
| 4 | 1974 | 6 |
| 5 | 1975 | 1 |
| 6 | 1976 | 3 |
| 7 | 1977 | 10 |
| 8 | 1978 | 16 |
| 9 | 1979 | 16 |
| 10 | 1980 | 20 |
| 11 | 1981 | 16 |
| 12 | 1982 | 28 |
| 13 | 1983 | 22 та 35 копій фотовиставок “Антинародна діяльність уніатських церкви” для музеїв УРСР |
| 14 | 1984 | 16 |
| 15 | 1985 | 16 |
| 16 | 1986 | 5 |
| 17 | 1987 | 5 |
| 18 | 1988 | --- |
| 19 | 1989 | 5 |
| 20 | 1990 | 7 |

10. Преса, радіо, телебачення.

| № | Рік | Преса (статті) | Радіо | Телебачення |
|---|------|----------------|-------|-------------|
| 1 | 1970 | 8 | 5 | 2 |
| 2 | 1971 | --- | 14 | 8 |
| 3 | 1972 | --- | --- | --- |

| № | Рік | Преса (статті) | Радіо | Телебачення |
|----|------|----------------|-------|-------------|
| 4 | 1973 | 3 | 11 | 5 |
| 5 | 1974 | 19 | 7 | 4 |
| 6 | 1975 | 16 | 5 | 6 |
| 7 | 1976 | 17 | 8 | 6 |
| 8 | 1977 | 12 | 2 | 1 |
| 9 | 1978 | 14 | 5 | 3 |
| 10 | 1979 | 22 | --- | --- |
| 11 | 1980 | 18 | 3 | 8 |
| 12 | 1981 | 18 | 8 | 6 |
| 13 | 1982 | 15 | 5 | 5 |
| 14 | 1983 | 15 | 5 | 5 |
| 15 | 1984 | 21 | 12 | 7 |
| 16 | 1985 | 25 | 6 | 6 |
| 17 | 1986 | 20 | 8 | 5 |
| 18 | 1987 | 65 | 8 | 6 |
| 19 | 1988 | 38 | 7 | 8 |
| 20 | 1989 | 10 | 7 | 7 |
| 21 | 1990 | 60 | 38 | 35 |

11. Загальна кількість музейних відгуків.

| № | Рік | Кількість відгуків та пропозицій |
|-----------------|------|----------------------------------|
| 1 | 1977 | 191 |
| 2 | 1978 | 256 |
| 3 | 1980 | 376 |
| 4 | 1981 | 59 |
| 5 | 1982 | 210 |
| 6 | 1983 | 167 |
| 7 | 1985 | 122 |
| 8 | 1986 | 180 |
| 9 | 1987 | 74 |
| 10 | 1988 | 51 |
| 11 | 1989 | 19 |
| Загально | | 1 705 |

12. Територія.

| № | Рік | Загальна кількість | Львів | Львівська область м/с | УРСР м/с, см. | СРСР м/с, см. | Іноземці д/м | Невідомо |
|-----------------|------|--------------------|-------|-------------------------------------|-------------------------------------|--------------------------------------------------------|-------------------------------|----------|
| 1 | 1977 | 199 | 28 | м. – 8 /с, см. – 9 область – 2 | м – 31/с.,см – 2 область – 8 | м – 19 / с., см. – 0/ області –1, республіки – 4 | д – 12/м. – 4 регіон – 0 | 72 |
| 2 | 1978 | 322 | 60 | м – 19/с.,см. – 8 область – 2 | м – 51/с.,см – 3 область – 3 | м – 51 / с., см. – 0/ обл. – 3, респуб.– 4 | д. – 13/ м. – 7 регіон – 2 | 95 |
| 3 | 1980 | 379 | 68 | м – 17 /с.,см. – 22 область – 1 | м – 43/с.,см – 4 область – 1 | м – 53 / с., см. – 1/ обл. – 1, респуб.– 5 | д. – 4 /м. – 3 регіон – 2 | 154 |
| 4 | 1981 | 59 | 8 | м – 0 /с.,см. – 2 область – 0 | м – 13 /с.,см – 0 область – 0 | м – 15/ с., см. – 0 обл. – 0 , респуб.– 1 | д. – 2 /м. – 0 регіон – 0 | 18 |
| 5 | 1982 | 210 | 40 | м – 5 /с.,см. – 2 область – 0 | м – 36 /с.,см – 3 область – 4 | м – 32/ с., см. – 0 обл. – 3 , респуб.– 2 | д. – 5/ м. – 1 регіон – 0 | 77 |
| 6 | 1983 | 170 | 60 | м – 6 /с.,см. – 2 область – 0 | м – 19/с.,см – 2 область – 0 | м – 15/ с., см. – 0 обл. – 0, респуб.– 0 | д. – 1/м. – 0 регіон – 0 | 65 |
| 7 | 1985 | 122 | 42 | м – 4 /с.,см. – 1 область – 2 | м – 6/с.,см – 1 область – 4 | м – 13/ с., см. – 0 обл. – 0, респуб.– 0 | д. – 1/м. – 0 регіон – 0 | 48 |
| 8 | 1986 | 180 | 53 | м – 6 /с.,см. – 3 область – 0 | м – 30/с.,см – 0 область – 2 | м – 18/ с., см. – 0 обл. – 0, респуб.– 1 | д. – 1/м. – 0 регіон – 0 | 66 |
| 9 | 1987 | 75 | 7 | м – 9 /с.,см. – 1 область – 0 | м – 11/с.,см – 1 область – 1 | м – 1/ с., см. – 0 обл. – 0, респуб.– 2 | д. – 1/м. – 2 регіон – 0 | 39 |
| 10 | 1988 | 52 | 8 | м – 6 /с.,см. – 2 область – 0 | м – 4/с.,см – 0 область – 0 | м – 6/ с., см. – 0 обл. – 0, респуб.– 2 | д. – 3/м. – 2 регіон – 0 | 19 |
| 11 | 1989 | 19 | 4 | м – 0 /с.,см. – 0 область – 0 | м – 2/с.,см – 0 область – 0 | м – 4/с.,см – 0 область – 0, респуб. – 1 | д. – 0/м. – 0 регіон – 0 | 9 |
| Загально | | 1787 | 378 | м. – 80 /с, см. – 52 область – 7 | м – 246 /с.,см – 16 область – 23 | м – 227/ с., см. – 1 / області – 7, республіки – 22 | д. – 43/м. – 19 регіон – 4 | 662 |

13. Мова.

| № | Рік | Російська | Українська | Інші мови |
|----|------|-----------|------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | 1977 | 124 | 55 | пол. – 6 /нім. – 2 / італ. – 1/ бол. 1 / угор. – 1 / швед. – 1 |
| 2 | 1978 | 146 | 73 | пол. – 19 /англ. – 3/ фр. – 3 /чес. – 1/ узбек. – 1 / угор. – 2 /араб. – 1 рум – 1/ невід. – 6 |
| 3 | 1980 | 230 | 131 | пол. – 10 / фр. – 1 / бол. – 1/ кирг. – 1 / угор. – 1 /араб. – 1 |
| 4 | 1981 | 45 | 10 | пол. – 1 / арб. – 2 / рум. – 1/ |
| 5 | 1982 | 118 | 72 | пол. – 3 / фр. – 1 /нім. – 2/ чес. – 1 / угор. – 2/араб. – 1/ каз. – 1 /невід. – 9 |
| 6 | 1983 | 87 | 72 | пол. – 1 / фр. – 1 /англ. – 1/ нім. – 3/ арм. – 1/молд. – 1 |
| 7 | 1985 | 55 | 65 | англ. – 1/ нім. – 1 |
| 8 | 1986 | 124 | 54 | англ. – 1/пол. – 1 |
| 9 | 1987 | 29 | 39 | пол. – 4 /англ. – 1/ нім. – 1/ |
| 10 | 1988 | 25 | 23 | пол. – 3 |
| 11 | 1989 | 9 | 9 | біл. – 1 |

| № | Рік | Російська | Українська | Інші нові |
|----------|-----|-----------|------------|-----------|
| Загально | | 993 | 602 | 102 |

14. Групи відвідувачів.

| | Рік | Загальна кількість відгуків | Учні шкіл | Учні ПТУ, училищ | Учні ВШ | Студенти | Працівники | Туристичні групи | Туристи | Військо-Службовці | Невідомо |
|-----------------|------|-----------------------------|-----------|------------------|---------|----------|------------|------------------|---------|-------------------|----------|
| 1 | 1977 | 194 | 49 | 22 | 9 | 21 | 27 | 16 | 48 | 2 | |
| 2 | 1978 | 256 | 44 | 30 | 3 | 39 | 28 | 51 | 45 | 10 | 6 |
| 3 | 1980 | 376 | 83 | 72 | 12 | 92 | 11 | 50 | 45 | 11 | |
| 4 | 1981 | 61 | 23 | 4 | 3 | 2 | 5 | 7 | 14 | 3 | |
| 5 | 1982 | 222 | 29 | 42 | 4 | 27 | 32 | 35 | 42 | 6 | 5 |
| 6 | 1983 | 170 | 32 | 26 | 1 | 47 | 18 | 20 | 21 | 5 | |
| 7 | 1985 | 128 | 30 | 28 | 2 | 28 | 14 | 7 | 19 | 0 | |
| 8 | 1986 | 180 | 40 | 42 | 7 | 32 | 17 | 18 | 18 | 6 | |
| 9 | 1987 | 75 | 27 | 6 | 2 | 5 | 9 | 10 | 13 | 3 | |
| 10 | 1988 | 59 | 14 | 6 | 0 | 16 | 9 | 4 | 9 | 1 | |
| 11 | 1989 | 23 | 8 | 2 | 0 | 2 | 3 | 6 | 1 | 1 | |
| Загально | | 1 744 | 379 | 280 | 43 | 311 | 173 | 224 | 275 | 48 | 11 |

15. Нейтральні відгуки (підтеми).

| № | Рік | Подяка працівникам | Подяка екскурсоводам | Просто подяка | Цікавий музей | Нові знання | Зауваження та пропозиції | Прізвиська відвідувачів |
|-----------------|------|--------------------|----------------------|---------------|---------------|-------------|--------------------------|-------------------------|
| 1 | 1977 | 63 | 79 | 4 | 57 | 22 | 8 | 3 |
| 2 | 1978 | 65 | 75 | 7 | 60 | 28 | 6 | 3 |
| 3 | 1980 | 103 | 152 | 0 | 76 | 33 | 2 | 3 |
| 4 | 1981 | 25 | 22 | 0 | 21 | 4 | 0 | 1 |
| 5 | 1982 | 77 | 74 | 7 | 36 | 28 | 8 | 1 |
| 6 | 1983 | 54 | 78 | 1 | 60 | 12 | 5 | 0 |
| 7 | 1985 | 64 | 95 | 1 | 32 | 30 | 6 | 0 |
| 8 | 1986 | 66 | 68 | 3 | 36 | 23 | 2 | 0 |
| 9 | 1987 | 16 | 39 | 3 | 26 | 10 | 2 | 0 |
| 10 | 1988 | 8 | 37 | 0 | 10 | 3 | 3 | 0 |
| 11 | 1989 | 3 | 13 | 0 | 3 | 1 | 1 | 0 |
| Загально | | 544 | 732 | 26 | 417 | 194 | 43 | 11 |

16. Підтримка атеїзму.

| № | Рік | Підтримка атеїзму |
|---|------|-------------------|
| 1 | 1977 | 14 |

| № | Рік | Підтримка атеїзму |
|-----------------|------|-------------------|
| 2 | 1978 | 14 |
| 3 | 1980 | 28 |
| 4 | 1981 | 2 |
| 5 | 1982 | 13 |
| 6 | 1983 | 8 |
| 7 | 1985 | 11 |
| 8 | 1986 | 19 |
| 9 | 1987 | 2 |
| 10 | 1988 | 4 |
| 11 | 1989 | 0 |
| Загально | | 115 |

17. Підтримка релігії.

| № | Рік | Підтримка релігії |
|-----------------|------|-------------------|
| 1 | 1977 | 4 |
| 2 | 1978 | 2 |
| 3 | 1980 | 3 |
| 4 | 1981 | 1 |
| 5 | 1982 | 6 |
| 6 | 1983 | 3 |
| 7 | 1985 | 1 |
| 8 | 1986 | 1 |
| 9 | 1987 | 2 |
| 10 | 1988 | 2 |
| 11 | 1989 | 0 |
| Загально | | 25 |

18. Згадка слова «атеїзм», «атеїстичний».

| № | Рік | Загальна кількість | Музей історії релігії та атеїзму | Атеїзм, Атеїстичний |
|----|------|--------------------|----------------------------------|------------------------------------------------|
| 1 | 1977 | 43 | 20 | 16 – нейтральні /6 – позитивно/ 1 – негативно |
| 2 | 1978 | 68 | 37 | 27– нейтральні /4 – позитивно/ 0 – негативно |
| 3 | 1980 | 100 | 59 | 25 – нейтральні /16 – позитивно/ 0 – негативно |
| 4 | 1981 | 14 | 9 | 3 – нейтральні /1 – позитивно/ 1 – негативно |
| 5 | 1982 | 35 | 21 | 13 – нейтральні /1 – позитивно/ 0 – негативно |
| 6 | 1983 | 7 | 4 | 1 – нейтральні /0 – позитивно/ 2 – негативно |
| 7 | 1985 | 31 | 18 | 9 – нейтральні /3 – позитивно/ 1 – негативно |
| 8 | 1986 | 62 | 42 | 11 – нейтральні/ 9 – позитивно /0 – негативно |
| 9 | 1987 | 8 | 2 | 4 – нейтральні/ 2 – позитивно /0 – негативно |
| 10 | 1988 | 9 | 4 | 0 – нейтральні/ 2 – позитивно /3 – негативно |
| 11 | 1989 | 1 | 1 | 0 – нейтральні/ 0 – позитивно /0 – негативно |

| № | Рік | Загальна кількість | Музей історії релігії та атеїзму | Атеїзм, Атеїстичний |
|-----------------|-----|--------------------|----------------------------------|-------------------------------------------------|
| Загально | | 378 | 217 | 109 – нейтральні/ 44 – позитивно /8 – негативно |

19. Згадка слова «релігія», «релігії», «релігійний».

| № | Рік | Загальна кількість | Музей історії релігії та атеїзму | Релігія, релігійний |
|-----------------|------|--------------------|----------------------------------|--------------------------------------------------|
| 1 | 1977 | 53 | 20 | 18 – нейтральні/ 0 – позитивно /15 – негативно |
| 2 | 1978 | 79 | 37 | 31 – нейтральні/ 0 – позитивно /11 – негативно |
| 3 | 1980 | 92 | 59 | 23 – нейтральні/ 0 – позитивно /10 – негативно |
| 4 | 1981 | 12 | 9 | 1 – нейтральні/ 0 – позитивно /2 – негативно |
| 5 | 1982 | 50 | 21 | 26 – нейтральні/ 1 – позитивно /2 – негативно |
| 6 | 1983 | 9 | 4 | 5 – нейтральні/ 0 – позитивно /0 – негативно |
| 7 | 1985 | 49 | 18 | 27 – нейтральні/ 0 – позитивно /4 – негативно |
| 8 | 1986 | 70 | 42 | 19 – нейтральні/ 0 – позитивно /9 – негативно |
| 9 | 1987 | 12 | 2 | 8 – нейтральні/ 0 – позитивно /2 – негативно |
| 10 | 1988 | 14 | 4 | 8 – нейтральні/ 0 – позитивно /2 – негативно |
| 11 | 1989 | 3 | 1 | 2 – нейтральні/ 0 – позитивно /0 – негативно |
| Загально | | 443 | 217 | 168 – нейтральні/ 1 – позитивно / 57 – негативно |